

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“Azərbaycan Respublikasında aqrar sektorun inkişafının statistik tədqiqi”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Həsənov Əhəd Elbrus

BAKİ – 2019

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d.,dos Əhmədov Fariz Saleh

_____ **imza**

“ ____ ” _____ 2019-cu il

“Azərbaycan Respublikasında aqrar sektorun inkişafının statistik tədqiqi”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060406 “Statistika”

İxtisaslaşma: Müəssisələrin statistikasi

Qrup: 700

Magistrant

Həsənov Əhəd Elbrus

_____ **imza**

Elmi rəhbər

i.e.d., prof. Yaqubov Sakit Məmədi

_____ **imza**

Program rəhbəri

i.ü.f.d.,b.m. Hübətova Suqra İnqilab

_____ **imza**

Kafedra müdiri

i.e.d.,prof.Kəlbiyev Yaşar Atakişi

_____ **imza**

BAKİ – 2019

"Statistical study of agrarian sector development in the republic of Azerbaijan"

Summary

The urgency of the research. The development of agrarian sector seems to be more realistic in terms of ensuring food security, increasing employment, moving from import to export-oriented economy, preventing urbanization and increasing the socio-economic development of the regions at the expense of this field.

Purpose of the research. The purpose of the research is to explore ways to increase employment level in the agrarian sector, to study its economic results and at the same time ensure the development of all agrarian structures.

The duties of the research. Studying the relationships between the state, economy and agriculture, studying the potential of the country's agrarian sector, studying ways to improve the employment level of workers in this area and etc.

Research methods. Many research methods have been used during the research. These include analysis, qualitative and quantitative methods, comparative analysis, systematic approach, observation, questionnaires, and other methods.

Information base of the research. The research database is composed of various literatures, articles, scientific studies, numerous internet resources and legal acts which are legally defined by the legislation.

Research restrictions. The lack of access to current statistical results regarding the agrarian sector in the research process and the lack of indications on the level of implementation of the Strategic Road Map have created restrictions.

The results of the research. Some of summarized results after the analysis are as follows: the working population in the agrarian sector is less capable of economic growth than its own and in order to mobilize productive forces and increase the interest of entrepreneurs in this area, access to domestic and foreign markets should be encouraged.

Scientific-practical significance of the results. The results of the research work are sufficient for agrarian sector entities, and the analysis of various types of products will help entrepreneurs to choose which ones are more profitable and less costly.

Key words: employment, development, level, economy, agriculture.

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul
ÜTT	Ümumdünya Ticarət Təşkilatı
AB	Avropa Birliyi
MDB	Müstəqil Dövlətlər Birliyi
İEÖ	İnkişaf Etmiş Ölkələr
ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
ETT	Elmi Texniki Tərəqqi
MHS	Milli Hesablar Sistemi
BMT	Birləşmiş Millətlər Təşkilatı

M Ü N D Ə R İ C A T

GİRİŞ.....	7
I Fəsil KƏND TƏSƏRRÜFATININ İNKİŞAFININ VƏ FƏALİYYƏTİNİN TƏDQIQ EDİLMƏSİNƏ NƏZƏRİ METODOLOJİ YANAŞMALAR.....	10
1.1. Kənd təsərrüfatının inkişafının və fəaliyyətinin tədqiq edilməsinin nəzəri əsasları.....	10
1.2. Milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının təmin edilməsində aqrar sektorun rolu və bu sahədə bazar münasibətlərinin formalaşdırılmasının iqtisadi məzmunu.....	23
1.3. Aqrar sektorda formalaşan münasibətlərin dünya təcrübəsinin öyrənilməsi.....	32
II Fəsil - Kənd təsərrüfatında istehsalın səmərəliliyi statistikasının göstəricilər sistemi və onun statistik təhlili.....	36
2.1 Azərbaycanda aqrar sektorun inkişafının müasir vəziyyətinin kompleks təhlili	36
2.2 Kənd təsərrüfatında istehsalın səmərəliliyi statistikasının göstəricilər sisteminin ekonometrik-statistik təhlili.....	46
III Fəsil - Azərbaycan Respublikasında aqrar sektorun inkişafının təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri.....	56
3.1. Aqrar sektorda struktur təkmilləşdirmələrinin əsas istiqamətləri.....	56
3.2 Azərbaycan Respublikasında aqrar sektorun davamlı inkişafının təmin edilməsi istiqamətində reallaşdırılan dəstəklərin təkmilləşdirilməsi məsələləri.....	62
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	71
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	75
Cədvəllərin siyahısı.....	80
Qrafiklərin siyahısı.....	81

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan məhsuldar və müxtəlif növ kənd təsərrüfatı məhsullarının yetişdirilməsi üçün təbii iqlim şəraitinə malik bir ölkədir. Ölkə qədim kənd təsərrüfatı sahələrindən hesab edilən üzümçülük, meyvəçilik, tərəvəzçilik, taxılçılığın əsas yerləşdiyi ölkələrdən hesab olunur. Bu sahələrin inkişaf etdirilməsi, daha da məhsuldar olması və ölkə daxilində ümumi daxili məhsulun səviyyəsinin artırılmasında dövlətin görəcəyi işlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Aqrar sferanın inkişaf etdirilməsi müasir dövrdə ölkə iqtisadiyyatını canlandırmağa, idxaldan asılılığı aradan qaldırmağa, təsərrüfatın çoxsahəli inkişafına zəmin yaradan amillərdən hesab olunur. Yüksək inkişaf etmiş aqrar sferanın yaradılması resurslardan səmərəli istifadə edərək daha yüksək keyfiyyətli məhsulları istehsal edilməsini planlaşdırır.

Azərbaycanda aqrar islahatların həyata keçirilməsində əsas məqsəd, aqrar sferadakı bütün sahələrdə sahibkarlıq formalarının inkişaf etdirilməsi və xüsusi təsərrüfat formalarının yaradılmasına nail olmaqdan ibarətdir. Yerli rayonlarımızda aqrar sahədə bu tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədi ilə aqrar islahat komissiyaları fəaliyyət göstərir. Dövlət aqrar sferanın inkişaf etdirilməsi üçün müasir dövrdə müxtəlif tədbirlərin həyata keçirilməsinə çalışmaqdadır. Bu tədbirlərdən ən önəmlisi də dövlətin kənd təsərrüfatına stimullaşdırıcı tədbirlərdən biri olaraq dəstəklərin verilməsidir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi. Aqrar sektorun nəzəri əsasları bəzi dünya iqtisadçıları tərəfindən - A.Smit, R.Kantilyon, Tünen, K.Marks, Y.Şumpeter və başqaları araşdırmışdır. Müasir dövrümüzdə isə məhz bu sahənin Azərbaycan üzrə araşdırılmasında nəzəri və praktiki məsələlər barədə . M. Yaqubov. A.F.Musayev, M.M.Sadıqov, A.Hüseynov, D.A.Bağirov, Ə.Ə.Ələkbərov, M.X.Həsənli , A.M.Kərimov, B.X.Xankişiyev, Y.A.Kəlbiyev, T.N.Paşayev, V.Z.Zeynalovun A.B.Abbasov, Q.N.Manafov, Ş.M.Muradov, Ə.İmanov, Z.Ə.Səmədzadə, A.F.Musayev, İ.Z.Seyfullayev, V.Niftullayev,

R.M.Cəbiyev, T.N.Əliyev, N.Ö.Hacıyev, A.S. Mehtiyev, Ə.B.Sarıyev, F.H.Abbasov və başqaları tərəfindən tədqiq edilmişdir.

Azərbaycan alimləri elmi tədqiqatlarında əlverişli mühitində aqrar sisteminin formalaşması, bu sferada qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi, statistik işinin təşkili ilə bağlı elmi-praktik əhəmiyyətə malik nəticələr əldə edilib.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Aqrar sektor, digər iqtisadi fəaliyyətlərdən fərqli olaraq təbii şəraitdən asılı və bir çox iqtisadi risklərin olması səbəbi ilə dövlət dəstəkləri ilə istiqamətləndirilməsi və təşviq olunması lazım olan bir sektordur. Kənd təsərrüfatına verilən dəstəklər sektorda fəaliyyət göstərən bir çox istehsalçıların gəlir və rifah səviyyəsini artırma, qiymət sabitliyini qorumaq, ətraf mühitin qorunmasına, regionların iqtisadi inkişafı ilə birlikdə kənd təsərrüfatının davamlılığına və rəqabət gücü yüksək bir aqrar sektorun qurulmasına təsir göstərmək kimi məqsəd vəzifələri vardır.

Tədqiqatın obyekt və predmeti. Aqrar sahədə iqtisadi inkişafın təmin edilməsi, bu sahənin formalaşması, məhsuldar bazar qüvəllərinin yaradılmasında aqrar sahəyə verilən dəstəklərin strukturu çox önəmli rol oynayır. Kənd təsərrüfatına dəstəklərin verilməsinin həyata keçirilməsi planlanarkən, kənd təsərrüfatı ərazilərinin təbii iqlim şəraiti, təsərrüfatın maddi-texniki bazası, təsərrüfatın rəqabət qabiliyyəti və bunun kimi bir çox amillər nəzərə alınmalıdır. Aqrar sahənin ölkədə inkişafı istehsal münasibətlərinin formalaşma dərəcəsi, ölkədəki iqtisadi sistemin xüsusiyyətlərindən, aqrar siyasətin reallaşdırılması imkanlarından, digər forma və metodlardan aslıdır.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqatın davamında verilənlərin mənbələri, ekonometrik analiz və empirik nəticələr təqdim edildikdən sonra tədqiqatın nəticələrinə əsasən ümumi qiymətləndirmə aparılmışdır.

Tədqiqatın informasiya bazası. Yerli və beynəlxalq qurumların statistik məlumatlarında istifadə olunan, kənd təsərrüfatına verilən dəstəklərin kənd təsərrüfatı üzərindəki təsirlərini araşdırmaq məqsədi ilə aparılan bu tədqiqatda, kənd təsərrüfatına verilən dəstəklərin Azərbaycandakı ümumi görünüşünə baxıldıqdan sonra ədəbiyyat xülasəsinə yer veriləcəkdir.

Tədqiqatın elmi praktiki nəticələri. Kənd təsərrüfatına verilən dəstəklərlə bağlı olaraq güzeştli kreditlərin verilməsi nəzərdə tutulmuş və bu yeni lahiyələr digər aqrar dəstəkləmə formalarından fərqlənir. Bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının istehsalı əvvəlki illərə nəzərən 2018-ci ildə artmışdır. Tədqiqatda kənd təsərrüfatına verilən subsidiyaların effektivliyi empirik analizlə araşdırılmışdır.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri. Tədqiqat prosesində aqrar sahə üzrə son bir ilin statistik nəticələrinə əlçatanlığın zəif olması və Strateji Yol Xəritəsinin icra prosesinin hansı səviyyədə olması ilə bağlı göstəricilərin olmaması məhdudiyyətlər yaratmışdır.

Tədqiqatın elmi-praktiki əhəmiyyətliliyi. Tədqiqat işinin araşdırılmasından əldə edilən nəticələr ölkəmizdə fəaliyyətini davam etdirən və ya bu sferada yeni olan fiziki və hüquqi şəxslər üçün əhəmiyyətli ola bilər. Belə ki, işin gedişatı zamanı aparılan təhlillər Respublikada fəaliyyət göstərən kiçik və orta biznesin cari vəziyyətini göstərmiş, onların maliyyələşdirilməsindəki çətinliklər aşkarlanmışdır. Onların aradan qaldırılması və maliyyə mexanizmlərinin daha da inkişafı üçün irəli sürülən təkliflər bu sahədə inkişafı təmin edər, yeni fəaliyyətə başlayan sahibkarlar üçün bir “bələdçi” rolunu oynaya, əlaqəli nazirliklər tərəfindən və eləcə də, “Strateji Yol Xəritəsi” ndə prioritetlər sırasına əlavə edilə bilər.

Dissertasiya işinin strukturu və həcmi. Tədqiqat giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflər və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İlk fəsildə müasir mərhələdə kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatda rolu və kənd təsərrüfatına verilən dəstəklərə nəzəri baxımdan yanaşılmışdır. Bu fəsildə kənd təsərrüfatının iqtisadiyyata necə təsir etdiyini, hansı vasitələrlə onun inkişafında rol oynadığını və kənd təsərrüfatının iqtisadi inkişaf mərhələləri haqqında məlumat verilmişdir. Kənd təsərrüfatına iqtisadi inkişafda məhsul, bazar, istehsal faktorları, valyuta təsirləri haqqında geniş məlumat verilmişdir. Aqrar sahəyə verilən dəstəklərə nəzəri olaraq dövlət tərəfindən hazırlanan lahiyələr, proqramlar və bəzi alimlərin yanaşmaları haqqında fikirlər irəli sürülmüşdür.

İkinci fəsildə Azərbaycan kənd təsərrüfatının mövcud vəziyyəti və edilən dəstəklərin mövcud durumu haqqında bəhs edilmişdir. Burada kənd təsərrüfatının ümumi daxili məhsulda payı, gələcək inkişaf potensialı, son illərdə aqrar sahədəki inkişaf tendensiyaları qeyd olunmuşdur. Bundan başqa kənd təsərrüfatında mövcud dəstəklər haqqında məlumatlar və digər nəticələr qrafik, cədvəl şəklində təqdim olunmuşdur.

Üçüncü fəsildə isə tədqiqatı empirik analizi ilə bağlı olaraq ədəbiyyat xülasəsinə, ekonometrik modelə və verilənlərə və ekonometrik modelin nəticələrinə yer verilmişdir. Bu fəsildə kənd təsərrüfatındakı dəstəklərlə bağlı müxtəlif ölkələrinin tədqiqatçıları tərəfindən aparılmış çalışmaları və onların nəticələri haqqında bilgi verilmişdir. Sonra ekonometrik modeldə istifadə olunan verilənlər cədvəl şəklində qeyd olunmuş və qurulacaq ekonometrik model haqqında məlumat verilmişdir. Ən sonda isə tədqiqatın nəticələri əks olunmuşdur.

I Fəsil KƏND TƏSƏRRÜFATININ İNKİŞAFININ VƏ FƏALİYYƏTİNİN TƏDQIQ EDİLMƏSİNƏ NƏZƏRİ METODOLOJİ YANAŞMALAR

1.1. Kənd təsərrüfatının inkişafının və fəaliyyətinin tədqiq edilməsinin nəzəri əsasları

Müasir dövrdə ərzaq probleminin aradan qaldırılması və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində kənd təsərrüfatı sektorunun böyük əhəmiyyəti vardır. Aqrar sfera iqtisadi sistemin növündən və xarakterindən aslı olmayaraq dünyanın müxtəlif ölkələrində özünə xas olan formada inkişaf etdirilir. Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sektoru iqtisadiyyatda neftdən və tikintidən sonra inkişaf etmiş üçüncü sahədir. Ölkədə ərzaq ehtiyatlarının əsas dayanağı məhz kənd təsərrüfatı sahəsidir. 1990-cı illərdə bu sahənin ÜDM-dəki payının aşağı düşməsinə baxmayaraq hazırkı dövrdə ölkə iqtisadiyyatının ən iri sahələrindən olduğu qeyd oluna bilər. Kənd təsərrüfatı sahəsi mürəkkəb sistemə malik olub bir çox faktorlardan təsirlənir. Dünyanın müxtəlif ölkələrində olduğu kimi ölkəmizdə də bütün qida məhsulları ilə təminat 100% deyildir. Bir çox qida məhsulları xarici ölkələrdən idxal olunur. Buna görə də dövlətin aqrar siyasətinin əhəmiyyətliyi olduqca vacib hal alır. Ölkəmizdə kənd təsərrüfatında üdm-nin payı 6.4% təşkil edir. Ölkə əhalisinin təqribən 1.9 mlndan çoxu kənd təsərrüfatında çalışır. Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sayəsində digər sənaye sahələrinin xammala olan ehtiyacları ödənilir. Buna görə də bəzi sənaye sahələrinin inkişafı kənd təsərrüfatından aslıdır. Aqrar sahədə istehsal edilən ərzaq və digər emal sənayesi məhsulları ölkədə insanların istehlak ehtiyatlarının təxminən 75%-ni ödəyir (Abasov İ.D., 2013). Müasir dövrdə ölkənin qarşısında duran əsas məqsədlərə ərzaq təhlükəsizliyi problemini aradan qaldırmaq, əhaliyə yüksək keyfiyyətdə və mümkün qədər ucuz ərzaq ehtiyatları ilə təmin etmək və kənd təsərrüfatı sahəsində sağlam rəqabət mühitinin yaradılması daxildir. Bundan başqa kənd təsərrüfatı sahəsinin ölkənin yerli tələbatını, onun istehlak ehtiyatlarının böyük bir hissəsini və digər tələbatlarını yerli istehsal hesabına ödənilməsinə çalışılır. Bu

sahədə ölkə iqtisadiyyatın inkişafına dolayı və birbaşa təsir göstərmək mümkündür.

Aqrar sahədə müxtəlif tədqiqatlar aparan, yerli alimlərdən biri olan İ.Ş.Qarayevin fikrincə istehsalın səmərəli olması özünü iqtisadi, texnoloji formalarında göstərir. Burada iqtisadi səmərəlilik kənd təsərrüfatı məhsullarının maya dəyəri ümumi gəlir və mənfəətlə səciyyələnir (Qarayev İ.Ş., 2002: s.83). Kənd təsərrüfatı sektorunun iqtisadi inkişafdakı əhəmiyyəti bu sektorun inkişafına göstərilən diqqətində artmasına səbəb olur. Kənd təsərrüfatının iqtisadi inkişaf amilləri və göstərdiyi təsirləri baxımından qiymətləndirilə bilər: məhsul, bazar, istehsal amilləri, valyuta. Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyata ən əhəmiyyətli təsiri onun məhsuldarlığıdır. Müasir dövrdə inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr məhsul istehsalı baxımından özünü təmin etmək istəyir. Bir çox ölkənin kənd təsərrüfatına dəstək proqramında əsas mahiyyətlərindən biri kənd təsərrüfatı baxımında özünü təmin etməsi və ərzaq probleminin aradan qaldırılmasıdır. Müasir dövrdə su sahələrinin və bataqlıqların qurudulması yolu ilə təsərrüfat sahələrinin genişləndirilməsi məhdud səviyyədədir. Bu səbəbdən mövcud ərazi ehtiyatları ilə insanların qida çatışmamazlığını aradan qaldırılmağa çalışılsa da davamlı olaraq artmaqda olan dünya əhalisinin qida problemi kənd təsərrüfatındakı məhsuldarlığı çətinləşdirir. Bir ölkədə milli gəlirdə kənd təsərrüfatının payı və kənd təsərrüfatı sektorunun nisbi artım tempi nə qədər yüksəkdirsə, kənd təsərrüfatının ölkənin iqtisadi inkişafında rolunda o səviyyədə qiymətləndirmək olar. İnkişafın ilk mərhələlərində kənd təsərrüfatı sektoru sənaye məhsulları üçün ən böyük bazarı yaradır. Bu mərhələlərdə kənd təsərrüfatı sektorundakı artım ilə sənaye artımı arasında tamamlayıcılıq mövcuddur. Bu günki inkişaf etmiş iqtisadiyyatların tarixi təcrübələri aydın şəkildə göstərir ki, sürətli sənaye artımının əsas şərti kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafıdır. Kənd təsərrüfatı məhsulları həm öz məhsullarına, həm də sənaye məhsullarına tələb yaradaraq hər iki sektorun inkişafına təsir göstərir. Kənd təsərrüfatında istifadə edilən traktor, kombayn, yığma maşınları, kimyəvi gübrələr, zərərvericilərə qarşı istifadə edilən dərmanlar və digər maşın və avadanlıqlar sənaye sektorunda istehsal olunur. Xüsusilə

inkişafın ilk mərhələsində ölkə daxilində istehsal olunan və kənd təsərrüfatında istifadə olunan sənaye məhsullarının ixracat imkanları məhdud olduğundan, bu məhsullar üçün tək istehsalçı kütlə daxili kənd təsərrüfatı əhalisidir. Aqrar sektorda inkişaf etməkdə olan ölkələrdə modernləşməyə doğru gedildikcə, kənd təsərrüfatı sahələrində struktur investisiyaları kənd təsərrüfatına söykənən müxtəlif növ iş yerləri açılmaqdadır. Bütün bu təşəbbüslər kənd təsərrüfatının iqtisadi inkişafa bazar təsirinin artmasına gətirib çıxarır.

Kənd təsərrüfatının iqtisadi inkişaf mərhələsində istehsal amillərinin təsiri əmək, kapital və xammal olaraq üç hissədən ibarətdir. Sənaye sektoru və digər fəaliyyətlər üçün lazım olan əmək kənd təsərrüfatından əldə olunur. Bunun üçündə kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın artırılması lazımdır. Cənubi Şərqi Asiya ölkələrində gözlənilən sürətli iqtisadi artımın arxasında kənd təsərrüfatından gələn ucuz əməyin rolu böyükdür. Bununla bərabər Çinin sənaye istehsalı potensialının olduqca yüksək olduğu bilinir. Ümumiyyətlə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə aqrar sahədə əl əməyindən geniş istifadə olunur. Bunun səbəblərindən ilki əhalinin sürətli artımıdır. Hər nə qədər bəzi təsərrüfat işlərində texnikadan az istifadə edilsədə, torpağın əkilməsi, məhsulun yığılması kimi bir çox işlərdə texnikadan geniş istifadə edilir. Bunun nəticəsində təsərrüfatda bir çox işçinin işsiz qalmasına və işçi qüvvəsi artığına gətirib çıxardır. Kənd təsərrüfatındakı işçi qüvvəsi artığını ixtisaslaşdıraraq digər sektorlara yönləndirilməsi iqtisadi inkişafa təkan verir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərini aşağı tutulması istiqamətində siyasət aparırlar. Bunun bir çox səbəbləri vardır. İlk olaraq qiymətlərin aşağı olması sənayenin xeyrinə olduğuna inanılır. Digər bir səbəb kəndli fermerlər sabit pul gəliri ilə maraqlandıqlarına görə kənd təsərrüfatı məhsullarının qiyməti artsa da daha az istehsal edə bilirlər. Belə halda isə təklif azalır. Digər tərəfdən kənd təsərrüfatındakı qiymətlərin aşağı tutulması inkişaf etməkdə olan ölkələrdə aqrar sektora böyük zərər vura bilər. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə yeni yaradılmış sənayelər, istehsalda olaraq kənd təsərrüfatından əldə olunmuş xammaldan istifadə edirlər. Misal olaraq, tomat istehsalında pomidor,

parça istehsalında pambıq ilə yun və ayaqqabı istehsalında dəri kimi məhsullar kənd təsərrüfatı sektorunun sənaye sektorunu xammal ilə təmin edə bilər.

Kənd təsərrüfatının iqtisadi inkişaf mərhələsinə göstərdiyi təsirlərdən biri də valyuta təsiridir. Ölkəmizin başlıca problemlərindən biri kənd təsərrüfatı sahəsinin digər sənaye sahələrindən asılı olmasıdır. Bu səbəblə dövlət son illərdə bu sahədə istehsalı artırmaq və dünya bazarına çıxmaq üçün tədbirlər görür. İnkişaf etməkdə olan bir ölkə kənd təsərrüfatı məhsullarının ixaracatı ilə gəlir əldə etməkdə çətinliklərlə üzləşə bilər. Çünki bir çox ölkələrin oxşar kənd təsərrüfatı məhsulları ixrac etdiyi halda bu məhsulların beynəlxalq qiyməti aşağı düşəcəkdir. Belə olduğu halda isə həmin məhsulların gəlir və qiymət elastiklikləri aşağı olduğundan ixrac gəlirlərinin azalmasına yol açacaqdır. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, ixrac məhsullarının diversifikasiyası və emalı bu problemləri aradan qaldırmağa böyük kömək olur. Ancaq bəzi inkişaf etməkdə olan ölkələrin emal olunmuş kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracında bazar paylarını qoruya bilmədikləri müşahidə olunmuşdur. Dünyada emal olunmuş kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracatında inkişaf etməkdə olan ölkələrinin payının artmamağının hətta azalmağının əsas səbəbləri isə emal olunmuş kənd təsərrüfatı məhsullarını yönləndirməkdə olan monopolist mövqeyindəki şirkətlər və idxalçı ölkələrdə yerli istehsalçıları qorumaq üçün görülən tədbirlərdir. Dünyanın inkişaf etmiş bir çox ölkələri təsərrüfatın çoxsahəli inkişafı ilə seçilir.

Təsərrüfatın çoxsahəli olması istehsalın səmərəliliyini artırır. Buna görə də inkişaf etmiş bir sıra ölkələr bir çox ölkənin praktikasına uyğun olaraq kənd təsərrüfatı sahələrinin çoxsahəli olmasına çalışırlar. Dövlət son illərdə aqrar bazarda stimullaşdırıcı tədbirlər görülməklə rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalının formalaşdırılmasına çalışır. Görüləcək tədbirlər iqtisadi inkişafın və ixracatın artırılmasına yönəldilmişdir. Bunun üçün isə ölkənin kənd təsərrüfatında maddi-texniki təchizatın yaxşılaşdırılması vacib məsələlərdəndir. Ekoloji cəhətdən təmiz olan məhsulların istehsalı üçün çəkilən xərclər yüksək olur. Bu səbəblə məhsulların qiyməti baha olur. Bu problemin həllində əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin yaxşılaşdırılması əsas şərtlərdəndir. Araşdırmalar zamanı müəyyən

olunmuşdur ki, ekoloji təmiz məhsul istehsalı müəyyən zaman tələb edir. Yalnız bu tədbirlərdən sonra aqrar sfera dünya bazarında öz yerini tuta bilər. Azərbaycanda kənd yerlərində yaşayan əhalinin əksəriyyəti kənd təsərrüfatı ilə məşğuldur. Kənd əhalisinin bir-çoxunun gəlir mənbəyi kənd təsərrüfatından əldə edilir. Burada əhalinin əsas məqsədi yüksək keyfiyyətli istehsala nail olmaqdır. Kənd təsərrüfatında çalışan əhali istehsal etdikləri məhsulun bir qismini gəlir əldə etmək üçün, bir qismini toxum və xammal üçün, bir qismini isə şəxsi istehlak üçün istifadə edirlər. Aqrar sahədə iqtisadi inkişafa yiyələnmək məqsədi ilə dövlətin kənd təsərrüfatı istehsalı ilə məşğul olan əhali üçün gördüyü stimullaşdırıcı tədbirlər vacib əhəmiyyət kəsb edir. Müsair dövrdə Azərbaycanda aqrar sahədə kooperasiyanın zəif inkişafı nəzərə çarpır. Kooperasiya barədə məlumatların azlığı və onun əsas üstünlükləri barəsində az məlumatların verilməsi, aqrar informasiya biliklərinin zəif olması bu sahənin inkişafını ləngitmişdir. Kooperativ fəaliyyət haqqında statistik məlumatlar kooperasiya meylinin heçdə yaxşı olmadığını göstərir. Respublikamızda kooperativ əsasla qurulmuş aqrar müəsisələrinin sayı 2000-ci ildə 250 olarkən, 2016-cı ildə 55-ə qədər azalmışdır (Şirinzadə.F.Q.,Mahmudov.E.H., 2018: s.155). Hazırda Azərbaycanda xırda təsərrüfat sahələri geniş yayılmışdır. Bu da ölkədə aqrar sahənin inkişafında əsas problemlərdən biri sayılır. Araşdırmalar nəticəsində müəyyən olunur ki, xırda təsərrüfatlar maliyyə cəhətdən problemlərlə üzləşirlər. Fermerlər bu səbəblə istehsalı genişləndirməkdə çətinlik çəkirlər. Buna görə də aqrar sferanın birgə müəsisələr və kənd təsərrüfatı kooperasiyasına diqqət göstərməsi, onun inkişafı üçün lazımı tədbirlər görməsi vacibdir. Hazırda kənd təsərrüfatının kooperasiyasının inkişaf etdirilməsinə dair dövlət tədbirləri həyata keçirilməkdədir. Bunun üçün istehsalçılara lazımı istehsal vasitələri ilə təmin edilməsinə, emalın sürətləndirilməsinə bazar infrastrukturunun yaradılmasına dair tədbirlər görülür. Kənd təsərrüfatındakı bəzi çatışmamazlıqlar səbəbilə ölkəmiz gida sahəsində idxalatdan asılı vəziyyətdədir. 2000-ci illərdən bu yana ölkənin ümumi idxalatının 15%-dən çoxunu ərzaq məhsulları təşkil edir. Aqrar sektorda meyvə-tərəvəz istehsalı üstünlük təşkil etmişdir. 1996-cı ildən həyata keçirilən

aqrar islahatlar günümüzdə davam etməkdədir. Müstəqillik bərpa olunduqdan sonra bir-çox kənd təsərrüfatı istehsalında artışı görülmüşdür. Ümumilikdə on 15 il müddətində kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac payı 6.3 dəfə artmışdır. Ölkədə ərzaq məhsullarının istehlakı müsbət yöndə dəyişmişdir. Beləliklə ölkədə adambaşına düşən tərəvəz və bostan bitkiləri üzrə ərzaq məhsullarının istehlakı 2012-cildə 98.5 kq olarkən, 2017-cildə 107.3 kq artmışdır. Çörək və çörək məhsulları üzrə adambaşına düşən ərzaq istehlakı 2012-ci ildə 144.3 kq olarkən, 2017-ci ildə isə bu göstərici 138 kq enmişdir. Ət və ət məhsulları üzrə demək olar ki 2012-2017-ci ildə adambaşına düşən ərzaq istehlakı eyni tempdə davam etmişdir. Adambaşına düşən kartof istehlakına görə 2012-ci ildə 63.1 kq-dan 72.6 kq-dək yüksəlmişdir. 2012-2017-cillər üzrə meyvə giləmeyvə məhsullarının adambaşına düşən istehlakı 74.8 kq-dan 78.3 kq-a qədər artmışdır. Süd və süd məhsullarının adambaşına düşən istehlakı üzrə isə 2012-ci ildə 294.4 kq-dan 2017-cildə 269.6 kq-a düşmüşdür (Ataşov B., 2017: s.118). Ərzaq məhsullarının ixracatında əsas gəlir meyvə və tərəvəz istehsalında əldə olunmuşdur. Deməli kənd təsərrüfatında bu sahələrə xüsusi diqqət göstərilmişdir.

Ölkədə həyata keçirilən aqrar islahatlar bazar mühitinin formalaşmasına, bu sahənin rəqəbətliyinin və əlverişli istehsal mühitinin qurulmasına yönəldilmişdir.

FAO tərəfindən aparılan çalışmalarda, dünya əhalisinin 2050-ci ildə 9.1 milyarda çatacağı və dünyada əhalinin ərzaq və məşğulluq probleminin bütün dünya ölkəsinin və beynəlxalq qurumların əsas siyasət sahələrindən biri olacağı gözlənilir. Məşğulluq problemi də aqrar sahədə daha çox müşahidə olunmuşdur. İqtisadi böhran zamanı məşğulluq səviyyələrində yaşanan daralma kənd təsərrüfatında məşğulluğun səviyyəsini artırmaqdadır. Çünki, aqrar sektorda çalışanların bir bölümü başqa sektorda iş tapdıqları vaxt aqrar sektordan ayrılmaqdadırlar. Məşğulluq səviyyəsini kənd təsərrüfatında yüksək olması üçün bu sahənin daha çox gəlirliliyi əsas prinsiplərdən biridir. Bu baxımdan kənd təsərrüfatı sektoru məhsuldarlığı yüksək olduğu və bazarda əlverişli qiymətə satıldığı zaman istehsalçının diqqətini cəlb edir. Beləliklə istehsalçı kənd təsərrüfatı istehsalını genişləndirərək daha çox işçi qüvvəsinə ehtiyac duyur.

Dünya ölkələrinin son illərdə təşəkkül tapmış aqrar inkişaf praktikasının əksi olaraq Azərbaycanda kənd təsərrüfatında məşğulluq səviyyəsi artmaqdadır. Müstəqillik illərindən bu yana baxsaq ölkənin kənd təsərrüfatı sahəsində çalışan əhalisinin sayı 1995-ci ildə 30.7 % olmuşdur. 2016-cı ildə isə bu göstərici 36.7%-ə yüksəlmişdir. Böyük ehtimal gələcəkdə yeni istehsal sahələrinin yaradılması ilə kənd təsərrüfatı sahəsində məşğulluğun səviyyəsində azalma müşahidə olunacaqdır. Lakin uzun müddət kənd təsərrüfatı sahəsi iqtisadiyyatda vacib rol oynayacaqdır. Buna görə də gələcək illərdə kənd təsərrüfatı məhsullarının işsizliyin azaldılması məşğulluğun yüksəldilməsi, emal sənayesinin inkişafı, kənd təsərrüfatı istehsalçılarının xidmətinin artırılması yönündə fəaliyyəti genişləndirilməlidir.

Aqrar istehsalın sıx olduğu yerlərdə bir turizm növü olan kənd təsərrüfatı turizmi üçün müxtəlif fikirlər söylənmişdir. Əsasən oxşar nöqtələrdən hərəkət edilsədə, müxtəlif qurumlar tərəfindən aparılan yanaşmalarda bəzi fərqliliklər nəzərə çarpmaqdadır. Bu yanaşmalara bir neçə misal verə bilərik. Kolorado kənd təsərrüfatı departamentinin yanaşmasına əsasən aqro-turizm fermerlər və fermer sahibləri tərəfindən istehlakçılara göstərilən müxtəlif rekreasiyalı, təhsil və boş vaxt fəaliyyətlərini və xidmətlərini əhatə edən turizm şəkli. Amerika fermer federasiyasının yanaşmasına əsasən fermer müəssisələri tərəfindən gəlir əldə etmək və gələn ziyarətçiləri əyləndirmək məqsədi ilə göstərilən fəaliyyətlərdir. Cənubi Afrika hökumətinə görə aqro-turizm məqsədi ilə fermer və müəssisə fəaliyyətlərində aktiv iştirakını və fəaliyyətlərini əhatə edən turizm növüdür. Kənd təsərrüfatı turizmi dünyanın bəzi ölkələrində müxtəlif formalarda həyata keçirilir. Kənd təsərrüfatı turizmi İtalyada 1980-ci ildən etibarən fəaliyyət göstərməkdədir. Kənd təsərrüfatı turizmi İtalya dövləti tərəfindən dəstəklənməkdə və təşviq edilməkdədir. İtalyada Kənd təsərrüfatı turizmi regional sahələrdəki problemlərin həlli olaraq görülməkdədir. Bu sahə daha çox gəlir gətirməsi səbəbi ilə 2013-cü ildə aqro-turizm fermalarının sayı 20897 yüksəlmişdir. ABŞ-ın əyalətlərindən biri olan Koloradoda, kənd təsərrüfatı turizm fəaliyyətləri dövlət tərəfindən dəstəklənir. Kolorado kənd təsərrüfatı departamentinin statistikasına əsasən 2006-cı ildə 13

milyon nəfərdən çox ziyarətçi kənd təsərrüfatı turizm fəaliyyətlərinə qatılaraq 2.2 milyon dollar xərc çəkmişdirlər. Wolfe və Hammock tərəfindən qonşu ölkə Gürcüstanda aparılan tədqiqat nəticələrinə görə kənd təsərrüfatı turizminin Gürcüstan iqtisadiyyatı üzərində önəmli bir təsirinin olduğu açıqlanmışdır. Kənd təsərrüfatı turizminin 2004-cü ildə birbaşa və dolayı olaraq Gürcüstan iqtisadiyyatına 45.26 milyon dollar kömək göstərmişdir (Wolfe, K. ve Hammock, L., 2006: s.82). Azərbaycanda da bu sahənin inkişafı üçün tədbirlər görülməsi aqrar sahənin inkişafında və iqtisadiyyatda önəmli rol oynaya bilər. Həmdə ölkədə yeni alternativ iqtisadi fəaliyyət kimi özünü doğrulda bilər.

Kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsində bir çox məqsədlər mövcuddur. Bu məqsədlərə ərzaq təhlükəsizliyi, daxili tələbat, iqtisadi inkişaf və bir çox məqsədləri sadalaya bilərik. İqtisadi inkişaf baxımından desək ən vacib məsələlərdən biri isə kənd təsərrüfatının xarici ticarətdəki payını qeyd etmək olar. Kənd təsərrüfatı məhsullarının bəzilərinin ölkə daxilində istehsalını həyata keçirmək çətindir. Bunun üçün güclü maliyyə dəstəyi tələb olunur. Bundan başqa həmin məhsulların istehsalını həyata keçirmək üçün təbii şəraitin əlverişli olmasından daha çox aslıdır. Bu səbəblə idxal prosesində kənd təsərrüfatı məhsulları hər zaman iştirak edir. Bəzi kənd təsərrüfatı məhsulları isə ölkə daxilində istehsal olunmasına baxmayaraq idxal olunması zərurəti ilə üzləşir. Bunun səbəbləri daha çox məhsulun yerli tələbatın böyük bir hissəsini ödəyə bilməməsi, məhsulun aşağı keyfiyyətdə olması, və idxal olunan qiymətə nisbətən baha satılması ilə əlaqədardır. Azərbaycanda 2015-cildən baş verən devalvasiyadan sonra ixracı artırmaq məqsədi ilə tədbirlər görülməyə başlanmışdır. Milli valyutanın bəzi xarici valyutalar qarşısında ucuzlaşması nəticəsində ixrac prosesində canlanma yaranmışdır. 2015-2017-ci illər arasında əsas kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracında artım baş vermişdir. 2017-ci ilin statistik məlumatları əsasında ölkədə əsas kənd təsərrüfatı məhsullarından olan meyvə və tərəvəz ixracında əvvəlki illər ilə müqayisədə artım baş vermişdir. 229.697,2 ton tərəvəzin ixracından 184.207,6 min dollar gəlir əldə olunmuşdur. Meyvə ixracından əldə olunan gəlir isə 2017-ci ildə 292.048,7 min dollar olmuşdur (Qurbanzadə A., 2017:

s.82). Lakin bu göstəricilər kənd təsərrüfatı inkişafı üçün böyük prepektivləri olan ölkə üçün aşağı nəticələndir. Bu göstəricilərin artırılması üçün aqrar sahədə sağlam strukturun təşkili vacibdir.

Ümumiyyətlə kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri sabit deyildir. İllərə hətta mövsümlərə görə böyük dalğalanmalar müşahidə olunur. Bunu həm təklif, həm də tələb yönü faktorlarla qeyd etmək olar. Kənd təsərrüfatı məhsullarının təklif və tələbinin elastik olmaması, bu məhsulların qiymətlərində böyük dalğalanmaların yaranmasına səbəb olur. Kənd təsərrüfatı məhsullarının təklifi qısamüddətli dövrdə elastik olmadığından, fermerlər məhsul qiymətindəki dəyişikliyə gec reaksiya göstərirlər. Bundan başqa, fermerlər məhsul qiymətlərindəki mütləq dəyişikliklərdən çox nisbi qiymət dəyişiklikləri ilə maraqlanırlar.

Azərbaycanda həyata keçirilən aqrar islahatların ilk mərhələsində ciddi sosial iqtisadi dəyişikliklər baş vermiş və təsərrüfat sahələrində inkişaf nəzərə çarpmışdır. Ölkə əhalisinin tələbatının yüksək şəkildə təmin edilməsi, istehsal qüvvələrindən düzgün şəkildə istifadə olunmasından, məhsul səviyyəsinin yüksəldilməsindən, əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin artırılmasından aslıdır.

A. Yıldız araşdırmasında aqrar dəstəkləmələrin kənd təsərrüfatı istehsal səviyyəsindəki təsirlərini Türkiyə daxilində analiz etmişdir. 2006-2016-cı il üçün xəta düzəltmə modeli, səbəbiyyət testi, VAR modelinə əsaslanan təsir-cavab funksiyaları, dispersiya analizi üsullarından istifadə olunmuşdur (Yıldız A., 2017: s.51). Aparılan analiz nəticələrinə əsasən mərkəzi idarəetmə büdcəsindən edilən aqrar dəstəkləmə ödəmələri ilə kənd təsərrüfatı istehsal səviyyəsi arasında uzunmüddətli bir əlaqə mövcud olmuşdur. Bu əlaqənin səbəbiyyət testinə görə isə aqrar dəstəkləmə ödəmələri və kənd təsərrüfatı istehsal səviyyəsi arasında qarşılıqlı təsir olduğu müəyyən olunmuşdur.

Kirsten, Tregurtha, Gouse, & Tswai tərəfindən aparılan araşdırma nəticəsində Cənubi Afrikadakı aqrar dəstəklərin 1995-1998-ci illər arasında aşağı düşdüyünü bazar qiymət dəstəyinin 9 fərqli məhsul üzərində mənfi təsiri olduğu müəyyənləşdirildi və Cənubi Afrika respublikasının qlobal aqrar siyasət islahatlarını

həyata keçirməli olduğu qeyd edilmişdir (Kirsten, J. F., Tregurtha, N., Gouse, M., & Tswai, J., 2000: s.710).

Frewley və Keeney 1992-ci il Avropa ümumi aqrar siyasəti islahatları ilə birbaşa dövlət dəstəyinin nəticəsi olaraq kənd təsərrüfatına verilən dəstəyin zəif artışı göstərdiyi müəyyən olunmuş və aqrar siyasətdəki bu dəyişimin İrlandiyadakı fermer gəlirləri üzərindəki təsirləri araşdırılmışdır (Frewley, J.P., Keeney, 2011). Birbaşa dövlət dəstəyinin fermer gəlirləri üzərində ədalətli bir gəlir paylanma bölgüsü müəyyən olunmuşdur.

Aktaş, Altıok, Songur tədqiqatında kənd təsərrüfatına edilən dəstəklərin, ümumi aqrar istehsal dəyərinin Aİ, Türkiyə, İsrail və Meksikadakı ümumi aqrar istehlak dəyərinə mənfi təsir etdiyi müəyyən olunmuşdur (Aktaş E., Altıok, M., & Songur, M., 2015: s.62).

Fellman birbaşa gəlir dəstəyinin aqrar siyasətin məqsədlərinə çatmaq üçün təsirli bir tədbir və yanaşma olub olmadığını, birbaşa gəlir dəstəyinin xüsusiyyətlərini, effektiv və davamlı iqtisadi siyasət anlayışına uyğun olaraq fərqli məqsədlər üçün necə tətbiq olunmasının lazımlılığını araşdırmışdır (Fellmann, T., 2014: s.59).

Gale aqrar sektorda vergi tətbiq olunmadan dəstəkləmə sistemini həyata keçirən ölkələrə nümunə olaraq Çindəki kənd təsərrüfatı dəstəkləmə siyasətindəki təkamülü və inkişafını araşdırmışdır. Öz tədqiqatında Çində qiymət dəstəkləmələrinin və aqrar subsidiyaların istehsal xərclərindəki artımla əlaqələndirdikdən sonra artım göstərdiyini, xüsusilə də taxıl istehsalçılarında ödənilən subsidiya ödəmələrinin istehsalçıların aylıq gəlirinin 7% və 15%-nə bərabər olduğunu, ancaq dəstəkləmə ödəmələrinin istehsal qərarlarında çox az təsiri olduğunu müəyyən etmişdir. Böyük fermer məhsulları üçün Çindəki qiymətlər dünya qiymətlərinə nisbətən artmış və bu vəziyyət kənd təsərrüfatı məhsulları idxalının artmasına səbəb olmuşdur. Çində kənd təsərrüfatı dəstəklərinin artması (aqrar istehsal dəyərinin 9%-i) Çinlə ticarət tərəfdaşı olan ölkələr arasında narahatlıq doğurarkən, ABŞ-ın Çinə tətbiq etdiyi aqrar ixracatda Çinin aqrar dəstəyinin genişlənməsi ilə nəzərə çarpacaq dərəcədə bir böyümə

reallaşmışdır və Çin ABŞ-ın aqrar ixracatında əsas yeri tutan ölkələrdən biri olmuşdur (Gale F., 2013).

Terin və digərləri aqrar sektordakı inkişafına təsir edən faktorları müəyyən etmək məqsədiylə Türkiyə iqtisadiyyatı üçün 1990-2012 illəri arasına 23 illik müddəti əhatə edən verilənlər üzərində reqressiya analizi tətbiq etmişdir. Reqressiya analizi nəticələrinə görə, aqrar sektora yönəlmiş sabit kapital investisiyalarının və kənd təsərrüfatına verilən dəstəklərin kənd təsərrüfatı artımında müsbət, aqrar sektordakı məşğulluq səviyyəsinə isə mənfi təsir göstərdiyini müəyyənləşdirmişdir (Terin M., Adem A. və İrfan O.G., 2013: s.43).

Gu ikinci dünya müharibəsi sonrasında Çin Tayvanında aqrar dəstəkləmələrinin fermer gəlirləri üzərindəki təsirini araşdırmışdır. Analiz nəticəsində aqrar dəstəkləmə siyasətlərinin aqrar inkişaf üzərində müsbət təsiri olduğunu və sənayeləşməyədə kömək etdiyi göstərilmişdir (Gu Zh., 2014a: s.58).

Gu eyni zamanda Çində 2003-2012-ci illərdə kənd təsərrüfatı dəstəkləmə ödəmələri ilə fermerlərin gəlir səviyyəsi arasındakı əlaqəni araşdırmışdır (Gu Zh., 2014b: s.23). Analiz nəticəsində kənd təsərrüfatı dəstəklərinin fermer gəlirləri üzərində müsbət təsire sahib olduğu və fermerlərin gəlirləri üzərində mənfi təsire sahib olan aqrar istehsal dalğalanmalarını azaltdığını müəyyən etmişdir.

Ören və Birinci birbaşa gəlir dəstəyi sisteminin cənub-şərqi Anadolu lahiyəsinin (GAP) aqrar struktur və gəlirlərinə təsirlərini analiz etmişlər. Birbaşa gəlir dəstəyindən sonra kiçik müəsisələrin gəlir itkisinə məruz qaldıqlarını, əraziyə olan tələbin artması nəticəsində, bölgədə mülk və icarə qiymətləri; əlavə satın alma gücü səbəbi ilə də istehsal vasitələrinin dəyərində artışı müəyyən olunmuşdur (Ören, N., Binici, T., 2005: s.83).

Arne Henningsen, Subal Kumbhakar və Gudbrand Lien 1991-2006- cı illərdəki məlumatlara əsaslanaraq Norveçdə subsidiyaların fermerlərin istehsalına təsirini ekonometrik olaraq analiz etmişlər. Analiz nəticəsində ayrılan subsidiyalar faktiki olaraq istehsalə və istehsal həcminə təsiri əhəmiyyətli təsiri olmadığı ortaya çıxmışdır (Henningsen A., Kumbhakar S., Lien G., 2011: s.33).

Civan tədqiqatında aqrar sektorun iqtisadi və siyasi böyüklüyü ilə dəstəklənmə səviyyəsi arasında birbaşa bir əlaqə olmadığı fikrini irəli sürən Becker modeli ilə test etmişdir. Türkiyədə aqrar sahə ilə əlaqəli olan 12 istehsal sahəsi məlumatlarının bu modeli təsdiqlədiyi ortaya çıxan bu tədqiqatda, ölkə gəlirləri artdıqca və seçkilər yaxınlaşdıqda aqrar istehsal sahələrinin daha çox dəstəkləndiyi məlum olmuşdur (Civan A., 2010: s.134).

Yavuz və digərləri Türkiyədə buğda, qarğdalı və çəltik məhsullarında, istehsalçıların fərqli dəstəkləmə üsullarına göstərdikləri təklif reaksiyasını ölçmək üzrə tətbiq etdikləri analizlərdə dəstəkləmə metodlarının buğda və qarğdalıya təsir etmədiyini, çəltik istehsalçılarının isə dəstəkləmə metodlarına qarşı müsbət yönlü bir reaksiyanın olduğunu müəyyən etmişlər (Yavuz G. və b., 2016: s.74).

Kirwan B.E. 1992 və 1997-ci illərdə ABŞ kənd təsərrüfatının siyahıya alınmasından əldə etdiyi məlumatlar əsasında təxminən 60 min fermer təsərrüfatının iki illik panelini verilənlərini toplayaraq, bu dövrlər arasındakı fərqlərin bir hissəsini istifadə edərək, subsidiya ödənişlərinin aqrar icarəyə olan təsirini qiymətləndirmişdir (Kirwan B.E., 2014: s.147). Nəticədə müxtəlif şəkildə müşahidə olunan dövlət dəstəkləri gözlənilən xətalara tabe olmuşdur və subsidiya ödəmələrinin icarəyə olan təsirində elədə böyük əhəmiyyətlik müşahidə olunmamışdır.

Trnkova, G., Mala, Z., Vasilenko, A. Çexiyada subsidiya siyasətinin istehsala, xərclərə və kənd təsərrüfatı müəssisələrinin texniki səmərəliliyinə təsirini analiz etmişdirlər. Analiz nəticəsində subsidiya alan aqrar istehsal müəssisələrinin potensial istehsalın sadəcə 44,6%-ni əldə etmiş, subsidiya almayan istehsal müəssisələri isə 60,4% ilə daha yüksək məhsuldarlıq əldə olunmuşdur. Onlar maliyyə yardımlarının texniki səmərəliliyi azaltdığı nəticəsinə gəlmişlər (Trnková, G., Malá, Z., Vasilenko, A., 2012: s.119).

Krupova Çexiyada hər hektar əkinə görə verilən subsidiyaların və digər subsidiyaların organik kənd təsərrüfatı müəssisələrinin texniki səmərəliliyi üzərində təsirini qiymətləndirmişdir. Analiz nəticəsində subsidiyaların effektiv olduğu

ancaq statistik olaraq əhəmiyyətli olmadığı müəyyən olunmuşdur (Kroupová, Z., 2010: s.65).

Pechrova subsidiyaların 2005-2012-ci illər üzrə Çexiyada yerləşən Liberec regionundakı fermerlərin səmərəliliyi üzərində təsirini analiz etmişdir. Nəticədə verilən subsidiyaların əhəmiyyətli olduğu və Liberec bölgəsində əlverişli torpaq sahələri məhdud olduğu üçün organik ərazi üsulu daha uyğundur və fermerlərin texniki olaraq daha səmərəli işləməsinə şərait yaradar (Pechrová, M., 2013: s.62).

Minviel və Latruffe Sloveniyada kənd təsərrüfatına verilən dəstəklərin fermerlərin texniki səmərəliliyinə təsirinin meta-reqressiya analizini aparmışlar. Nəticədə fermer təsərrüfatları tərəfindən alınan subsidiyaların xüsusi növü olmayan ümumi subsidiyalardan istifadə olunan empirik analizdə, subsidiyaların fermerlərin texniki səmərəliliyi üzərində mənfi təsiri olduğu müşahidə edilmişdir (Latruffe L., Minviel N., 2016: s.36).

Nümunə tədqiqatlardan aqrar sahəyə verilən dəstəklərin müxtəlif formada təsirləri olduğu müşahidə olunmaqdadır. Fərqli ölkələrdə dəstəklərin əhəmiyyətli və ya mənfi təsirlərinin olduğu müşahidə olunur. Bunun əsas səbəbləri də ölkələrin tətbiq etdikləri müxtəlif aqrar siyasətlərdən qaynaqlanmaqdadır. Nümunədə Azərbaycanda əvəllər dəstəkləmə ilə bağlı ekonometrik çalışmaları olmamışdır.

1.2. Milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının təmin edilməsində aqrar sektorun rolu və bu sahədə bazar münasibətlərinin formalaşdırılmasının iqtisadi məzmunu

Ölkələrin iqtisadi inkişafına baxdıqda hər ölkə öz inkişafını təmin etmək məqsədi ilə müxtəlif hədəflər müəyyənləşdirir və bu məqsədə çatmaq üçün də müxtəlif metodlardan istifadə edir. Tətbiq olunacaq metodlar və siyasətlər aqrar sektorun mövcud vəziyyəti nəzərə alınmaqla həyata keçirilməlidir. Kənd təsərrüfatına verilən dəstəklərin əsas məqsədi əhalinin ərzaq çatışmamazlığını aradan qaldırmaq, istehsalın pis hava şəraitindən daha az təsirlənməsini təmin etmək, kənd təsərrüfatı gəlirlərinin artırılması və regionların iqtisadi inkişafını müəyyənləşdirməkdir. Azərbaycanda 2004-2008-cı ildə qəbul edilmiş dövlət

proqramı çərçivəsində kənd təsərrüfatı və heyvandarlıq sektoruna yönəldilmiş müəyyən hədəflər mövcud olmuşdur (Azərbaycan Respublikası Regionlarının 2004-2008-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı, 2004). Dövlət proqramında sahibkarlığa verilən dövlət dəstəyi nəticəsində özəl sektora maraq artmışdır. Kənd təsərrüfatına verilən dövlət dəstəyi hər il müxtəlif sahələrə mütəmadi olaraq həyata keçirilməkdədir.

Azərbaycan kənd təsərrüfatı istehsalçılarında dövlət dəstəyi 2007-ci ildən verilməkdə davam etdirilir. Araşdırmalar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, 2007-ci ildə 42,19 mln.manat sahibkarlara ödənilmişdir (Quliyev E., 2015: s.53). Verilən sərəncam nəticəsində kənd təsərrüfatı istehsalçılarında böyük kömək olmuş əkin sahələrinin həcmi artmışdır.

Azərbaycan respublikasının prezidentinin 2012-ci ildə təsdiq edilmiş fərmanına əsasən qəbul olunmuş “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış konsepsiyasında” kənd təsərrüfatı sahəsində istehsalı stimullaşdırmaq üçün müxtəlif tədbir həyata keçiriləcəkdir. Qəbul edilmiş konsepsiyada lizinq xidmətinin təkmilləşdirilməsi üçün qanunvericiliyin yaxşılaşdırılması və onların bazara asan daxilması üçün tədbirlər planlaşdırılır (Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış, 2012). Bundan başqa aqrar sferanın intensiv inkişaf etdirilməsi və bu sahədə dövlət dəstəyi beynəlxalq təcrübəyə uyğun davam etdiriləcəkdir. Aqrar sferaya özəl bankların və kredit təşkilatlarının kredit verməsi üçün stimullaşdırıcı tədbirlər həyata keçirilmişdir. Aqrar sahədə ölkə səviyyəsində bir çox elmi əsərlərin müəllifi olan professor İslam İbrahimov sahibkarlığın dəstəklənməsinə dair müxtəlif fikirlər irəli sürmüşdür. Onun fikrincə sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi tək cə dövlət dəstəyindən, güzəştli kreditlərin verilməsindən aslı deyildir və buna görə də məsələyə kompleks şəkildə yanaşılmalıdır. Bundan başqa xırda məsələlərin həllinə diqqət göstərməklə kənd təsərrüfatının inkişafını təmin etmək olmaz.

2016-cı ildə qəbul edilmiş strateji yol xəritəsinə dair prezident fərmanında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı barədə planlar öz əksini tapmışdır. Burada əsas məqsəd aqrar sahədə dövlət dəstəyinin və biznes mühitinin formalaşmasını təmin etməkdir (Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı

məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi, 2016). Qarşıya qoyulan məqsədlərin əsası sağlam rəqabətin yaradılması, haqsız rəqabətin qarşısının alınması, antiinhisar tədbirlərinin həyata keçirilməsidir. Kənd təsərrüfatında müasir informasiya sistemlərinin qurulması və elektron kənd təsərrüfatı informasiya sisteminin işlənilib hazırlanması planlaşdırılmışdır. Elektron kənd təsərrüfatı sisteminin yaradılmasında əsas məqsədlərdən biridə subsidiyaların verilməsinin asanlaşdırılmasını təmin etməkdir. Subsidiyaların verilməsi ilə bağlı olaraq yeni layihələr həyata keçiriləcək, subsidiyaların təkmilləşdirilməsi sahəsində qərarlar işlənilib hazırlanacaqdır. Aqrar sahədə bazarın formalaşması və istehsal olunan məhsulların bazarda satışının həyata keçirilməsinə dair tədbirlər müəyyənləşdirilir. Bununla bağlı olaraq idxal olunan aqrar istehsal vasitələrinin gömrük rüsumlarının təkmilləşdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. İstixanaların ixrac potensialının olduğu nəzərə alınaraq, onların sayının artırılması yönündə dövlət dəstəyi ilə bağlı məsələlər aparılacaqdır. Aqrar məhsulların istehsalçılara suvarma suyunun satışında güzəştlərin tətbiq olunmasına dair texniki əsaslandırma aparılacaqdır. Heyvandarlıqla bağlı olaraq xarici ölkələrdən cins heyvanların gətirilib güzəştli qiymətlərə istehsalçılara satılması planlaşdırılır. Heyvanların kökəldilməsi ilə məşğul olan istehsalçılara dövlət dəstəyinin tətbiq edilməsinə dair təkliflər hazırlanacaqdır. Ekoloji qaydalara əməl edən fermerlərə icarə haqqından azad olunması haqqında təkliflər düşünülür. Çox illik əkmələrin həyata keçirilməsi üçün uzunmüddətli kreditlərin verilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Aidiyyəti orqanlarla danışıqlar apararaq subsidiyaların diferensallaşdırılmasına dair təkliflər irəli sürüləcək. Xarici ölkələrdən cins heyvanlar gətirilib aqrar müəsisələrə veriləcək. Gözlənilən risklərlə bağlı olaraq Azərbaycan “Ümumdünya Ticarət Təşkilatına” üzv olduğu təqdirdə subsidiyaların dayandırılmasıdır.

Kənd təsərrüfatında sahibkarların marağının artması üçün dövlət tərəfindən güzəştli kreditlərin verilməsi davam etdirilir. 2016-cı ildə 233 sahibkara 11.4 mln manat güzəştli kredit kənd təsərrüfatı layihəsi və kreditlərin idarə olunması üzrə dövlət xidməti tərəfindən verilmişdir və bu sahədə 513 daimi müvəqqəti iş yerləri yaradılmışdır. Ölkədə tətbiq olunan ətlik-südlük istiqamətli ailə fermer

təsərrüfatının yaradılması ilə bağlı lahiyədə Ağcabədi, İmişli, Bərdə rayonlarına Avstriyadan cins heyvan gətirilmişdir. Aqrar sahədə rəqabət qabiliyyətliliyinin gücləndirilməsi ilə bağlı olaraq maliyyə sahəsində güzəştli kreditlərin təkmilləşdirilməsi sahəsində Almaniyanın Frankfurt School of Finance Management şirkəti ilə bağlı razılıq əldə olunmuşdur. Kənd yerlərinin kompleks inkişaf lahiyəsində əsasən Yevlax, Şəki, Oğuz rayonlarında iribuynuzlu heyvanlar arasında süni mayalanma aparılmışdır. Tətbiq olunan süni mayalanma nəticəsində ümumilikdə bu rayonlarda 390 baş cins heyvan doğulmuşdur. FAO-nun Azərbaycanada süni mayalandırma və maldarlığın inkişafı lahiyəsi çərçivəsində süni mayalanma ilə məşğul olan işçilər üçün təlimat kitabı hazırlanmışdır. Süni mayalanma nəticəsində əmələ gəlmiş hər buzov üçün subsidiyaların verilməsi təlimat kitabında 1000 nüsxədə qeyd edilmişdir. FAO-nun arıçılıq sahəsində məhsuldarlığın inkişaf etdirilməsi və kənd əhalisinin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması lahiyəsi daxilində Türkiyədən 2 ədəd süni mayalanma avadanlığı gətirilmiş və onlar arıçılıq mərkəzi ilə arıçılar assosiasiyasına verilmişdir (Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi, 2016).

Aqrar sahədə risklərin azaldılması bağlı müxtəlif dövlət tədbirləri həyata keçirilir. Aqrar sahədə risklərin azaldılması məqsədilə sığortalaşdırma əsas rol oynayır. Azərbaycanda kənd təsərrüfatının sığortalaşdırılması 2002-ci ildən tətbiq edilməkdədir. Azərbaycan respublikasında Nazirlər kabinetinin 2004, 2007, 2008 tarixli qərarlarına əsasən aqrar sahədə sığortalaşdırmanın 50%-qədər dövlət vəsaiti hesabına həyata keçirilir. Kənd təsərrüfatında taxıl əkin sahələrinin 8-10% sığortalanır (Abasov.İ.D., 2013: s.241). Kənd təsərrüfatında təbii fəlakətlərin tez-tez baş və risklərin çox olması səbəbi ilə ümumilikdə bu sahədə sığortalaşdırma prosesi zəif inkişaf etmişdir. Sığorta bazarında rəqabətin artırılması nəticəsində istehsalçılarla sığorta şirkətləri arasında əlaqə güclənər.

Aqrar sahədə vergi sisteminin tənzimlənməsi ilə bağlı olaraq dövlət tərəfindən zəruri islahatlar keçirilmişdir. Vergi tənzimləmələri aqrar sektorda sahibkarlığın inkişafında və bu sahəyə marağın artmasında önəmli rola malikdir. 22 noyabr

2013-cü il tarixli Azərbaycan respublikası qanununa əsasən dövlət tərəfindən vergi güzəştləri tətbiq edilmişdir. 2014-cü il 1 yanvardan etibarən torpaq vergisi istisna olmaqla kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan istehsalçılar ədv, əmlak, gəlir vergisindən azad edilirlər (İbrahimov İ., 2016: s.73).

Azərbaycan aqrar sahəyə dövlət dəstəklərinin edilməsi ilə bağlı beynəlxalq təcrübədə Avropa ölkələrinin aqrar siyasətini öyrənir. Avropa birliyi ölkələri içərisində ən böyük kənd təsərrüfatı istehsalçısı olan ölkə Fransada, kənd təsərrüfatına verilən dəstək 11 milyard 33 min dollar təşkil edir. Avropa birliyinin aqrar sahədə fəaliyyətini tənzimləyən “Ümumi Aqrar Siyasət” əhatəsində illik 9,63 milyard dollar bir dəstəkləmə həyata keçirildiyi halda,Fransa “Ümumi Aqrar Siyasət” daxilindəki ölkələr istisna olmaqla dünya ölkələrindən idxal etdiyi aqrar məhsullara qoyduğu əlavə vergilər kənd təsərrüfatına dəstəyi artırır. Avropa birliyinin ən böyük aqrar ölkəsi olan Fransada 801 min fermerdə çalışan işçi sayı 1 milyon nəfərə çatdıqda, ölkə taxıl istehsalında Avropada birinci, dünyada səkkizinci yerdə qərarlaşmışdır. Fransa kənd təsərrüfatı nazirliyinin aqrar sahəyə verdiyi birbaşa dəstəyin həcmi 2000-ci ildən etibarən 1 mlrd 70 mln dollar səviyyəsindədir. Avropa birliyində aqrar sahəyə verilən dəstək Ümumi Aqrar Siyasət əsasında həyata keçirilir. Ümumi aqrar siyasət,sənaye malları üçün tətbiq edilən rejimdən daha fərqli, protektionist bir struktura sahibdir. “Ümumi Aqrar Siyasət” 1962-ci ildən tətbiq olunaraq sistem daxilində üç fərqli tənzimləmələr həyata keçirir. Bunlara daxili bazarın tənzimlənməsi, xarici bazarın tənzimlənməsi və digər tədbirlər daxildir (Abasov.I.D., 2013).

Ümumi aqrar siyasət daxilində həyata keçirilən bazar mexanizimindən ən çox yararlanan məhsulların başında taxıllar, şəkər, süd və süd məhsulları, mal əti, zeytun yağı olmaqla yumurta, tütün, məhsulları, şərab kimi məhsullarda dəstəklənir. Aqrar sahənin dəstəklənməsinin reallaşdırılmasında idxalatçılardan alınan vergilər önəmli rol oynayır. Buraya istehsal xərcləri düşünülərək ən aşağı idxal qiymətinin müəyyənləşdirilməsi ilə birlikdə, dünya bazar qiymətləri ilə istehsal qiymətindəki fərq qədər idxalata qoyulan və idxalçıdan əldə edilən vergilərdə daxildir. Ümumi aqrar siyasət öz daxilindəki ölkələr arasında

bərabərsizliyi minimuma endirmək, fermerlərin gəlir sabitliyini təmin etmək, regionların inkişafını təmin etmək baxımından verilən dəstəkləri mövcuddur. Birbaşa ödəmələr, bazarda meydana gələn dalğalanmaların bir nəticəsi olaraq istehsalçıların gəlirindən ibarət qeyri-sabitliyi ortadan qaldırmağa yönəldilmiş Avropa Birliyi büdcəsindən edilən ödəmələrdir. Fermerlərin müəyyən səviyyədə gəlirə sahib olması məqsədi ilə edilən bu dəstək 2014-2020 dövründə “Ümumi Aqrar Siyasət” xərclərinin 70% kimi çox önəmli bir paya sahib olması ilə diqqət çəkir. Bazar tədbirləri, bazarda sabitliyin qorunmasına və kənd təsərrüfatı istehsalçılarının yaşam səviyyələrini müəyyən səviyyədə tutmağı qərarlaşdıran müdaxilədir. Avropa birliyi ölkələrində və Azərbaycan kənd təsərrüfatına verilən dəstəklərdə bir çox fərqlər mövcuddur. Bunlardan əsası büdcədir. Avropa birliyi ölkələrinin əksəriyyəti İEÖ olduğundan gəlirlərinin bir çox hissəsini aqrar sahənin inkişafına yönəldə bilirlər. Nəzərə çarpan digər fərqlər isə məhsuldarlıqdır.

Avropa ölkələrində texnologiyanın yüksək inkişafı səbəbi ilə məhsuldarlıq baxımından olduqca əlverişlidir. Azərbaycanda isə texnoloji baxımdan təkmilləşdirmələr davam etdirilir. Azərbaycanda xırda sahibkarlıqlar olduqca üstünlük olması və istehsalçının gəlir səviyyəsinin aşağı olması məhsuldarlığın inkişafında çətinliklər yaradır. Bu səbəblərdə aqrar sahədə dövlət dəstəyinin təmin edilməsi üçün geniş miqyaslı islahatların aparılması zərurəti yaranır. ABŞ-da aqrar sahəyə verilən dəstəklər kənd təsərrüfatına aid federal bir quruluş olaraq fəaliyyət göstərən, CCC şirkəti tərəfindən reallaşdırılır. CCC ödəmələr, kreditlər, satın almaları və digər fəaliyyət yolu ilə aqrar məhsulların qiymətlərini dəstəkləmək, istehsal və satışla bağlı müxtəlif imkanlarla təmin etmək, aqrar məhsulları və daxili və xarici bazarı araşdırmaq, daha çox kənd təsərrüfatı məhsulları üçün yeni xarici bazarlar tapmaq kimi fəaliyyətləri göstərir. ABŞ-dan 2002-ci ildə keçirilən islahatlarla birlikdə aqrar sektora verilən dəstəklər üç yerə ayrılmışdır. Birincisi decoupled (ayrılmış) ödəmələr-istehsaldan aslı olmayaraq, dəstəklər məhsul və qiymət səviyyəsində olmaq üzrə böyük miqdarda bu sahəyə yönəldilmişdir. İkinci qrup ödəmələr “Loan RATE” daxilində qiymətləndirilmiş və fərq aradan qaldıran ödəmələr buradan kompensasiya edilmişdir. Üçüncü isə real iş döngülərinə ya da

böhran dalğalarına qarşı hərəkət edən yəni bu böhranlar qarşısında istehsalçıları qoruma məqsədi ilə verilən ödəmələrdir. Dünyanın inkişaf etmiş bir çox ölkələrində aqrar sahədə subsidiyaların verilməsi nəticəsində zəif inkişaf etmiş ölkələrin ixrac potensialı azalır. Misal üçün ABŞ yerli istehsalçılara subsidiyalar verməklə Afrikadakı bir neçə ölkənin pambıq ixracatını aşağı salıb. Bu səbəblə Azərbaycanda subsidiyaların təkmilləşdirilməsi zərurəti ortaya çıxır. 2007-ci ildən ABŞ-da fermerlərin taxıl istehsalına ayrılan subsidiyaların strateji olması, təbii fəlakətlər nəticəsində dəymiş zərərin tam şəkildə dövlət tərəfindən ödənilməsi və sığortalanması haqqında qərar qəbul edilmişdir (Quliyev E., 2015: s.113).

Aqrar sferanın zəif inkişaf etdiyi təsərrüfat sahəsinə dövlət ildən-ildə subsidiyaların verilməsi üzrə təkmilləşdirmə işləri aparır. 2018-ci ildə buğda çəltik əkinlərində istifadə olunan texniki vasitələrin xərclərinin qarşılmasında motor və yanacaq görə dövlət dəstəyinin edilməsi, hüquqi və fiziki şəxslərin istehsalçılara satdıqları məhsuldarlığı artıran mineral gübrələrin və digər vasitələrin qiymətlərinin ödənilməsində güzəştlərin tətbiqi ilə bağlı planlar hazırlanmışdır. Prezident tərəfindən 22-sentyabr 2016-cı ildə qəbul edilmiş pambıqçılığın inkişafı ilə bağlı və 4 aprel 2017-ci ildə qəbul olunmuş şəkər çuğunduru istehsalının inkişafı ilə bağlı sərəncamları bu sahələrin inkişafında dövlət dəstəyinin edilməsi üçün önəmli olmuşdur. Şəkər çuğunduru istehsalının stimullaşdırılması məqsədi ilə 3235 istehsalçıya 1 milyon manatdan çox subsidiyanın verilməsi haqqında qərar qəbul edilmişdir. Pambıq istehsalına görə isə 15389 istehsalçıya 20 mln manat vəsait ayrılmışdır (<https://www.stat.gov.az/source/agriculture/>).

Azərbaycanda aqrar sahənin davamlı inkişafının təmin edilməsi üçün toxumçuluğun inkişafına dəstək layihəsi hazırlanmışdır. Hazırlanan layihənin ümumi dəyəri 392 min dollar dəyərindədir. Layihənin qarşısında duran məqsədlərdən biri toxumçuluğun mövcud vəziyyətinin müəyyənləşdirilməsi, toxumçuluq barədə milli qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi istiqamətində işlər görülməsidir. Bu işlər daxilində toxumçuluq sahəsinin müasir vəziyyətini araşdırıb qiymətləndirmək, bu sahədə yaranan problemləri öyrənmək, milli və beynəlxalq ixtisaslı təcrübəli mütəxəssisləri işə cəlb etmək, toxumçuluq sortlarının sınaqdan

keçirilməsi və mühafizəsinə dair layihələr hazırlamaqdan ibarətdir. Layihəyə aid bir başqa məqsəd müxtəlif bitki sortlarının qeydiyyatını və sınaqdan keçirilməsinə dair potensialının artırılmasıdır. Bununla əlaqədar olaraq bitki sortlarının sınaqdan keçirilməsi üçün lazımi təsərrüfat avadanlıqlarını təmin etmək, yeni bitki sortlarının nümayişini təqdim etdirmək, bu bitki sortlarının nə dərəcədə keyfiyyətli olduğunu yoxlamaq məqsədi ilə texniki laboratoriya avadanlıqlarını hazırlamaq lazımdır. Layihənin həyata keçirilməsi nəticəsində yeni bitki növlərinin qeydiyyatı yaxşılaşdırılıb, toxumçuluğun inkişafında təkmilləşdirmələr aparılıb və bununla bağlı təlimlər həyata keçirilmişdir. Toxumçuluğun inkişafı ilə bağlı olaraq həyata keçirilən bu layihə istehsal prosesinin fasiləsiz inkişafını və məhsul keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması istiqamətində görülən tədbirlərdən biridir.

Aqrar sahənin rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi ilə bağlı dəyəri 53.25 mln dollar olan layihə işlənib hazırlanmışdır (<https://www.stat.gov.az/source/agriculture/>). Layihənin əsas fəaliyyətlərindən biri sanitar xidmətlərlə bağlı olaraq heyvan və bitkilərin sağlamlığını, qida təhlükəsizliyi üzrə biliklərin əldə olunması, baytarlıq xidmətinin təkmilləşdirilməsi üzrə dəstəklənməsidir. Layihənin fəaliyyətində aqrar sahədə dəyər zincirinin formalaşdırılması önəmli rol oynayır. Bunun üçün aqrar müəssisələrin inkişafına investisiya dəstəyi və toxumçuluğun inkişafı vacibdir. Layihə çərçivəsində aqrar müəssisələrə investisiya dəstəyi üçün bir sıra sub-layihələr hazırlanacaq, aqrar müəssisələrə dəyər zincirinə dövlət dəstəyi göstəriləcəkdir. Bununla birlikdə layihə nəticəsində rəqabətə davamlı inkişafın yaradılması üçün Azərbaycana uyğun model yaradılacaq və bu modelin ölkənin hər yerində tətbiq olunacaqdır. Rəqabət qabiliyyətli ixrac potensialı olan aqrar məhsulların istehsalını təmin edəbilən istehsalçıları müəyyənləşdirib onlarla birlikdə dəyər zinciri yaradılacaqdır. Dəyər zincirinin yaradılması nəticəsində məhsul artımına çatmaq gözlənilir. Toxum sektorunun inkişafı ilə bağlı olaraq yeni toxumçuluq ilə bağlı laboratoriya yaradılacaq və lazımi avadanlıqlarla təchiz olunacaq, işçilərin bacarıqlarının artırılması üçün təkmilləşdirmələr aparılacaqdır. Layihə daxilində özəl toxum yetişdirən şəxslərə dəstək vermək üçün onlara dəyərinin yarısı ödənilməklə toxum

təmizləyən avadanlıqlar verilməsi müəyyənləşdirilmişdir. Bunun nəticəsində ölkədə məhsuldar sortların yertişdirilməsi üçün infrastruktur yaranacaqdır. Aqrobiznesin inkişafının artırılması üçün maliyyə dəstəyi olaraq layihə əsasında 18 milyon dollar dəyərində kreditlərin verilməsi planlaşdırılır. Bunun nəticəsində məhsul artımının və ixrac potensialının yüksəlməsi inkişafına təsir göstərəcəkdir.

Kənd təsərrüfatı iqtisadçılarından biri olan V.Məhhərəmov aqrar sektorda həyata keçirilən subsidiya siyasətinin effektivliyinin artırılması ilə bağlı bir sıra fikirlər irəli sürmüşdür. Onun fikrincə, əkin sahələrinin həcminə görə subsidiyaların verilməsi problemlərə gətirib çıxarır. Bu problemlərə məmurlar və sahibkarlar arasında sövdələşmələr zamanı yaranan qayda pozuntuları və korrupsiyaya kimi hallar daxildir. Bundan başqa subsidiyaların hər doğulan buzova görə deyil əmtəəlik məhsula görə verilməli olduğu fikrinə əsaslanır. Bu şəkildə istehsalda məhsuldarlığın əldə olunmasına məhsul keyfiyyətinin yüksək inkişafına şərait yaradır. Digər fikirlərdən biri isə yerli taxıl istehsalı ilə taxıl fondu təmin olunması və taxıl, un məhsullarının idxalına 3 illik müddətə ədv tətbiq olunmasıdır.

Azərbaycanda dövlətin maliyyə dəstəyi nəticəsində 38 aqroparkın yaradılması nəzərdə tutulmuşdur. Aqroparklar kənd təsərrüfatının istehsalını, emalını, digər xidmətlərini özündə birləşdirir və bu modelin qurulması kənd təsərrüfatına görə dünyada fərqlənən Niderlandda yaradılıb. Aqroparklar aqrar məhsulların emalı, satışının təşkilinə, onun gəlirliliyinin artırılmasına, torpaqlardan səmərəli istifadə olunmasına, su resurslarının düzgün istifadəsinə, texniki problemlərin aradan qaldırılmasına xidmət edir. Aqroparklar sadəcə məhsul istehsalının artırılmasına deyil məhsulu ekoloji baxımdan təmiz, sağlamlığa zərər vurmayan, ixrac potensialını artırmağa yönəlik xidmətlər göstərir. Aqrar sahədə məhsul istehsalında yüksək texnologiya istifadə edən aqroparkların yaradılması vacibdir. Bunun səbəbi yüksək texnologiyadan istifadə edilən aqrar sahədə məhsuldarlıq səviyyəsi daha çox olur. Hal-hazırda ölkənin 22 rayonunda 27 aqropark yaradılması üzrə işlər həyata keçirilir. Yeni aqroparkların yaradılması nəticəsində bir çox təsərrüfat sahəsinin yerli istehsal hesabına ödənilməsinə şərait yaradacaq və idxaldan asılılıq minimum səviyyəyə endiriləcəkdir.

Ölkəmizdə aqrar sahədə stimullaşdırıcı tədbirlər görülməsi ilə bağlı olaraq hər il yeni fikirlər və nəzəri baxışlar təkmilləşdirilməlidir. Həyata keçirilən dövlət dəstəklərinə aid layihələrin, dövlət proqramlarının nə qədər effektiv olub-olmadığını araşdırmaq dövlətin qarşısında duran əsas məsələlərdən biri hesab olunur. Aqrar sahəyə verilən dövlət dəstəyində inkişaf etmiş dünya ölkələrinin təcrübələrini öyrənilib ölkəmizdə həyata keçirmək və bu prosesi müşahidə edib yaranan problemlərdən aradan qaldırılması üçün yeni planlar hazırlamaq lazımdır. Bundan başqa ölkədə aqrar sektorda rəqabətin artırılması üçün sahibkarlığa dəstək prinsipinə əsaslanan lahiyələr həyata keçirilməli və digər sənaye sahələrindən asılılığı aradan qaldırmaq üçün istehsalın səmərəli qurulması üçün şərait yaradılmalıdır.

1.3. Aqrar sektorda formalaşan münasibətlərin dünya təcrübəsinin öyrənilməsi

Azərbaycanda aqrar sahəni tədqiq edən iqtisadçılarımız öz kitablarında və məqalələrində dəfələrlə aqrar sahənin modernləşdirilməsini göz önünə gətirmiş, bunun üçün xarici investisiyaların təşviqi və dövlət proqramlarının həyata keçirilməsini dəstəkləmişlər. Bundan başqa aqrar sektorda regional, texnoloji və ixrac amillərinə əsaslanaraq təşviq tədbirlərinin müəyyənləşdirilməsi və tətbiq edilməsini vurğulamışlar. Dünya təcrübəsində aqrar sahəni yüksək səviyyədə inkişaf etdirmiş ölkələrin təcrübələrindən yararlanaraq aqrar sahədə müsbət istiqamətdə ciddi dəyişikliklər edə bilərik. Misal üçün regionlar üzrə təsnifləşdirmə apardıqda Türkiyə təcrübəsinə uyğun olaraq Azərbaycan da xarici investorları cəlb edərək aqrar sahənin inkişafı üzrə ciddi irəliləyişlər əldə etmək imkanına malikdir. Qloballaşan dünya iqtisadiyyatında aqrar sahəni inkişaf etdirmək üçün bir sıra ölkələrin uğurlu təcrübələrindən yararlanmaq mümkündür, lakin həmin təcrübələrin tətbiqinin uğurlu olması üçün şərtlər və imkanlar bərabərləşdirilməlidir. Aşağıdakı ölkələrin aqrar sahədə digərlərinə nisbətən daha uğurlu nəticələri vardır:

Türkiyə təcrübəsi. Türkiyənin istifadə etdiyi vasitələrdən biri cəlb edilmiş investisiyaların(sərmayələrin) kredit faizlərinin bir hissəsinin dövlət hesabına ödənilməsi praktikası idi. Belə ki, sərmayədar xüsusilə aqrar sahədə yatırım edərdisə, bu praktika daha geniş tətbiq olunurdu. Türkiyə xəzinadarlığı kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi və ətraf mühitin mühafizəsi kimi məsələlərdə və inkişaf etdirilməsi zəruri olan 50-yə yaxın sahədə investisiyaların kredit faizlərini ödəməyi öz öhdəsinə götürdü (Acar, M , Bulut, E ., 2009: s.9). Hətta Türkiyə hökuməti bəzi hallarda sərmayələrin bir hissəsinə investitorlara qaytarır, onlara grantlar verirdilər. Türkiyə xüsusilə enerji sahələrinin inkişafına daha çox diqqət yetirdiyi üçün kənd təsərrüfatı sahəsində olan biokütlənin yanacağa çevrilməsi prosesinə daha real baxırdı.

Türkiyənin xüsusilə aqrar sığorta sahəsində daha böyük təcrübəsi vardır və bu modelin ölkəmizdə də həyata keçirilməsi fermerlərə böyük xeyir verə bilər. Əslində Türkiyədə Avropa modeli uğursuz olduğundan onlar yeni olan “TARSİM” modelini hazırlayaraq aqrar sığortanın tətbiqini bu modelə həyata keçirirlər. Bundan başqa hal-hazırda ölkəmizə gətirilən və bir çox dünya bazarlarında çıxan kənd təsərrüfatı bitkiləri üzrə dərman preparatlarının istehsalçısı Türkiyədir. Azərbaycan və Türkiyə arasındakı ticarət dövriyyəsi 1.7 milyard dollar təşkil edir və bu rəqəmin 15 milyard olması əsas hədəflərimizdən biridir (http://cbc.az/az/az/v_story/aqrar, 2018)

Bundan başqa Türkiyədə, Gürcüstanda, Rusiyada biznes inkubatorlarının yaradılması üçün ciddi səylər həyata keçirilir. Azərbaycanda bu kimi xüsusilə aqrar sahə ilə bağlı belə tədbirlərin həyata keçirilməsi bu sahənin modernləşdirilməsini, müasir texnologiyaların tətbiqini daha da asanlaşdırmağa bilər.

Amerika təcrübəsi. Amerikalı fermerlər yaşadığımız əsrə əvvəlki əsrdə qarşılaşdığı bəzi problemlərlə birlikdə daxil oldular. Mövcud problemlərdən ən mühümünü hələ ki, artıq məhsul istehsal edilməsi olaraq qalır. Ölkənin yarandığı vaxtdan bu günə kimi bir məsələ həqiqəti əks etdirir ki, kənd təsərrüfatı avadanlıqlarının daim təkmilləşdirilməsi, toxum və gübrələrin, suvarma sistemlərinin daha da yaxşılaşdırılması və həşəratlara qarşı effektiv mübarizə

fermerlərə etdikləri bütün işlərdə olduqca böyük uğurlar qazandırmışdır, lakin maddi gəlir olaraq geri qayıtmamışdır. Fermerlər kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərin aşağı enməsinin qarşısını almaq üçün ümumi məhsul buraxılışının azaldılmasına rəğbətlə yanaşsalar da, lakin heç bir sahibkar öz məhsullarının istehsalını azaltmaq fikrində deyil.

Sənaye müəssisələri daha da böyümək və effektiv olmağa çalışmaqla öz mənfəətlərini yüksəltməyə can atdıqları kimi, Amerika fermer təsərrüfatlarının da bir neçəsi böyümüş və aparıcı qüvvəyə çevrilərək öz əməliyyatlarını bir əldə cəmləşdirmişdir. Faktiki olaraq Amerika kənd təsərrüfatı tədricən “aqröz biznes”ə çevrilmişdir ki, bu termin hazırkı kənd təsərrüfatı müəssisələrinin korporativ xüsusiyyətini ifadə edə bilmək üçün yaradılmışdır (<https://kayzen.az/blog/bankir>, 2010). Aqröz bizneslərə kiçik bir ailədən ibarət olan şirkətlərdən başlayaraq geniş torpaq sahələrinə sahib olan və yaxud fermerlərin istifadəsində olan mal və materiallar istehsalını həyata keçirən nəhəng konqlomeratlara və transmilli firmalara qədər bir çox kənd təsərrüfatı müəssisələri və strukturları daxildir. 20-ci əsrin sonlarında aqröz bizneslərin meydana çıxması fermer təsərrüfatlarının sayca azalması, həcm etibarlı ilə isə xeyli böyüməsi demək idi. Bəzi hallarda təsərrüfatın özündə yaşamayan səhmdarların sahib olduğu bu korporativ fermer təsərrüfatları maşınlardan daha çox istifadə etdikləri üçün onlarda işləyənlərin sayı çox az olur. Bu gün Amerika əməkqabiliyyətli əhalinin cəmi 2 faizi ilə ölkənin kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbatın 80 faizini cəmi 7 şirkətlə ödəyir. Bununla bərabər Amerika dövləti dünyada ən böyük kənd təsərrüfatı məhsulları ixracatçılarından biridir.

Hollandiya təcrübəsi. Bu ölkənin 16,5 milyon əhalisi var, əməkqabiliyyətli məşğul əhalinin yalnız 4%-i kənd təsərrüfatı sektorunda çalışmasına baxmayaraq, ölkə üzrə ümumi ixracatın 20%-dən çoxu təmin edilir. Dünya üzrə əsas kənd təsərrüfatı məhsulları olan pomidor, xiyar və bibərin ixracının təxminən 30%-i hollandlar tərəfindən qarşılır. 2014-cü ildən başlayaraq Hollandiya 85 milyard dollarlıq həcmində ixracı ilə ABŞ-dan sonra dünyanın ən böyük ikinci kənd təsərrüfatı məhsulları ixracatçısı kimi qalır (<http://www.agroexpert.az>, 2018).

Hollandiyanın bu göstəricisi Türkiyənin kənd təsərrüfatı məhsulları ixracından təxminən 5 dəfə çoxdur. 2016-cı ildə 2015-ci ilə nəzərən ixracı 4.4% artıraraq 85 milyard avroya çatıb. Hollandlar bu uğurları qazandıqlarını elmin və texnologiyanın inkişafının vəhdəti olaraq izah edirlər, planlarını, qərarlarını və məqsədlərini proqramlaşdırılmış şəkildə həyata keçirirlər və onların proqnozlarına əsasən kənd təsərrüfatı siyasəti gələcək yönümlüdür. Belə ki, elmin və texnologiyanın inkişafını nəzərə alaraq bu sahədə innovativ məhsul və xidmətlər daim inkişaf etdirilə bilər.

Bütün bu illər ərzində ölkə kənd təsərrüfatı sahəsində istehsal zəncirinin yenilənməsinə planlı şəkildə investisiya qoyaraq iri beynəlxalq rəqiblər üzərində özünün liderliyini qoruya bilmişdir. Belə ki, fermer və istehsalçı kənd təsərrüfatı üzrə istehsal zəncirində tam və effektiv tərəfdaşlardır. Bunu, uğurun ən vacib səbəblərindən biri kimi qiymətləndirmək olar. İstehsal zəncirinin əsas vəzifəsi yenilikçi, sosial məsuliyyətli və davamlı metodlardan istifadə edərək optimal qiymət və keyfiyyət göstəriciləri ilə məhsullar istehsal etməkdir.

Bu ölkədə kənd təsərrüfatı sahəsində dünyanın ən uğurlu universitetlərindən biri sayılan Wageningen Universiteti yerləşir və eyni zamanda bu təhsil ocağı elmi araşdırmaların aparılmasında əsas mərkəzlərdən biri hesab olunur. Aqrar sahədə texniki biliyin yüksək olması davamlı və məhsuldar kənd təsərrüfatının ən vacib əsaslarından biridir.

Bu ölkədə hər növ kənd təsərrüfatı və qida məhsullarının emalında yüksək səviyyədə avtomatlaşdırılmış avadanlıqlardan istifadə edilir. Onlar bu texnologiyaları yalnız istifadə etmir, həmçinin onların istehsalı və ixracı ilə də məşğuldurlar. Bununla belə, Hollandiya ərazisi çox kiçik olsa da (41 526 km²) yarıdan çoxu əkinçilikdə istifadə edilir, həm də coğrafi cəhətdən yaxşı yerləşib (Henningsen A., Kumbhakar S., Lien G., 2011: s.39). Bütün bu təcrübələr göstərir ki, məşğulluğun səviyyəsinin artırılması deyil, məşğulluq səviyyəsinin artırılması ilə daha az əmək resursları ilə texnologiya sayəsində aqrar sektoru inkişaf etdirmək mümkündür və eyni zamanda bu inkişaf iqtisadi artımda kifayət qədər yaxşı göstəricilərlə əks olunur.

II Fəsil KƏND TƏSƏRRÜFATINDA İSTEHSALIN SƏMƏRƏLİLİYİ STATİSTİKASININ GÖSTƏRİCİLƏR SİSTEMİ VƏ ONUN STATİSTİK TƏHLİLİ

2.1. Azərbaycanca aqrar sektorun inkişafının müasir vəziyyətinin kompleks təhlili

Azərbaycanda iqtisadiyyatın effektivliyini artırmaqda aqrar sahənin böyük əhəmiyyəti vardır. Müasir dövrdə aqrar sektorla əlaqədə olan bir çox sektor bu sahənin zəif inkişafı ilə bağlı olaraq tənəzzül etmişdir. Bu problemlərin yaranmasına səbəb olaraq təbii iqlim şəraitindən yaranan və bu səbəblə lazımı texnikanın, texniki avadanlıqların, suvarma sistemini çatışmamazlığını göstərmək olar. 2008-ci ildə baş verən dünya maliyyə böhranı Azərbaycanda öz təsirini göstərməyə başlamışdı. Bu səbəblə qeyri-neft sektorunun inkişafına, ixracın artırılmasına dair planlar hazırlanmışdır. 2017-2018-ci illərdə müvafiq olaraq aqrar sahədə artım 4% və 6,5% olmuşdur. Ancaq buna baxmayaraq Azərbaycan kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının çoxunu xarici ölkələrdən idxal etməkdə davam edir. Demək olar ki hər il 1,5 milyard dollar məhsul idxal edilməkdədir. Ölkəmizdə olan 1,6 milyon hektar əkin sahəsindən 1 milyona qədəri dənli və paxlalı bitkilərin əkini üçün ayılmışdır. Lakin biz hələdə taxılı xarici ölkələrdən idxal etməkdəyik. Bunun başlıca səbəblərindən biri məhsuldarlıq səviyyəsinin aşağı olmasındandır. Son 40 il ərzində ölkəmizdə bitkiçilik məhsullarının istehsalı sadəcə 2,3 dəfə artmışdır. Aqrar sahədəki məhsuldarlıq göstəricilərinin belə aşağı olması Azərbaycan üçün olduqca mənfi haldır. Çünki ölkəmizdə kənd təsərrüfatının inkişafı üçün lazımı olan çoxsahəli təsərrüfat və istehsal sahələri mövcuddur. Kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracına baxdıqda isə 2017-ci ildə 570 mln dollar məbləğində olmuşdur. Bu 2016-cı il ixrac göstəricisindən 40% çox olduğunu göstərir. Aqrar məhsullarının ixracı ölkə ixracının 4% qədərini təşkil edir ki, bu da iqtisadi baxımdan olduqca aşağıdır. Dövlət statistika komitəsinin məlumatlarına əsasən 2017-ci ildə ÜDM-nin 62,8% iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunda istehsal

olunmuşdur. Bu dövrdə istehsal olunmuş əlavə dəyər qeyri-neft sektorunda 2,7% artmış o cümlədən kənd təsərrüfatında isə 4,2% artım olmuşdur. Buna baxmayaraq ümumi daxili məhsulda aqrar sahənin payı aşağıdır (<https://www.stat.gov.az/source/agriculture/>). Hal-hazırda mütəxəssislərin fikrincə ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi orta səviyyədə olduğu düşünülür.

Cədvəl 1. Azərbaycanda əhalinin miqdarı və kənd təsərrüfatında əkinə yararlı torpaq sahələri (2007-2017)

İllər	Əhali 1000 nəfər	Ərazi 1000 km ²	Kənd təsərrüfatına yararlı sahə, 1000 ha
2007	8779,9	86,6	4756,5
2008	8897,0	86,6	4756,7
2009	8997,6	86,6	4757,2
2010	9111,1	86,6	4766,8
2011	9235,1	86,6	4768,7
2012	9356,5	86,6	4768,3
2013	9477,1	86,6	4769,8
2014	9593,0	86,6	4769,7
2015	9705,6	86,6	4769,8
2016	9810,0	86,6	4772,9
2017	9898,1	86,6	4777,5

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları, Bakı 2018.

Link: www.stat.gov.az

Son on il ərzində demək ol ki, kənd təsərrüfatında əkinə yararlı olan torpaq sahələrinin həcmində oxşar tendensiyalar müşahidə olunmuşdur. Yuxardakı cədvəldən görüldüyü kimi 2007-ci ildə bu günə qədər əkinə yararlı torpaq sahələri 21 ha artmasına baxmayaraq ciddi bir artım müşahidə olunmamışdır. Kənd təsərrüfatında əkinə yararlı torpaqların böyük hissəsi dağlıq və dağətəyi rayonlarda mövcuddur. Əkinə yararlı torpaqların mövcud problemlərindən onların suvarılmasını qeyd etmək olar. Bəzi əkin sahələri iqlim dəyişikliklərindən aslı olaraq suvarılma ehtiyacı zərurəti ortaya çıxır.

Kənd təsərrüfatının mövcud problemlərindən biridə əkinə yararsız torpaqların mövcud olmasıdır. Ölkədə əkinə yararlı hesab edilən torpaqların çox hissəsi şoranlaşmaya məruz qalmışdır. Bu problemin yaranmasında səbəb əsasən yüksək suvrana şəraiti nəticəsində ortaya çıxan problemlərdir. Bəzi ekspertlərin fikrincə

əkinə yararsız olan torpaq sahələrini yenidən bərpa etmək mümkündür. 2017-ci ildə bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahələri 1665,7 min hektar olmuşdur. 2009-cu ildən bu yana bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə əkin sahələri oxşar tempdə davam etməkdədir. Azərbaycanda əkin sahələri 2000-ci ildən genişləndirilməyə başlanılmışdır.

Cədvəl 2 .Bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahələri (2007-2017)

İllər	Cəmi	o cümlədən			
		dənli və dənli paxlalı bitkilər	texniki bitkilər	kartof, tərəvəz və bostan bitkiləri	yem bitkiləri
2007	1323,9	739,6	96,1	184,7	303,5
2008	1499,9	897,0	70,3	184,0	348,6
2009	1705,4	1125,5	40,9	177,6	361,4
2010	1583,9	968,0	52,6	178,8	384,5
2011	1608,2	967,3	66,9	179,7	394,3
2012	1647,1	1031,4	48,5	174,5	392,7
2013	1684,2	1074,1	42,2	171,5	396,4
2014	1613,8	1001,4	43,8	165,7	402,9
2015	1585,4	952,1	38,7	166,0	428,6
2016	1628,3	997,5	73,6	163,1	394,1
2017	1665,7	977,2	180,9	151,5	356,1

Mənbə:Dövlət Statistika Komitəsi məlumatları, 2018.

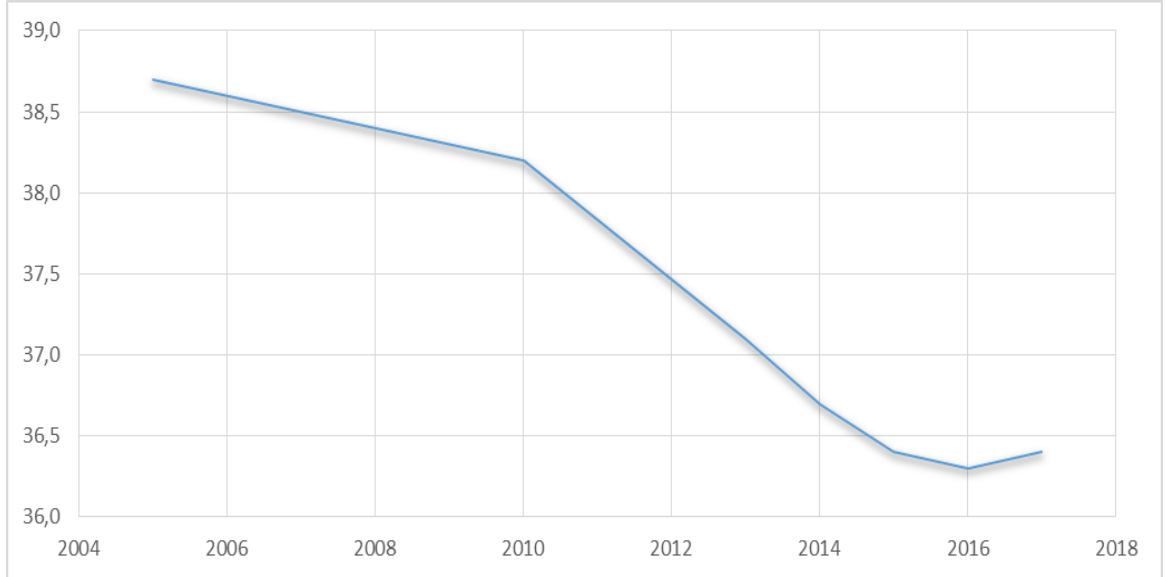
Link:www.stat.gov.az

2017-ci ildə ümumi əkin sahələri 2007-ci ildən 7,4% çox olmuşdu. Ümumi əkin strukturunda ən çox əkin sahəsi dənli və dənli paxlalı bitkilərin payına düşür. Tərəvəz-bostan,kartof bitkilərinin ümumi əkin strukturundakı payı əvvəlki illərlə müqayisədə artaraq 10% qədər yüksəlmişdir. Dənli bitkilərin əkinləri arasında ən az əkin sahəsi payızlıq çovdar və darının payına düşür. 2017-ci ildəki statistik göstəricilərinə əsasən dənli və dənli paxlalı bitkilərin əkin sahəsi bütün təsərrüfat kateqriyaları üzrə 977,2 min hektar, fərdi sahibkar, ailə kəndli və ev təsərrüfatları üzrə isə 887,9 min hektar olmuşdur. 2017-ci ildə müvafiq olaraq kartofun əkin sahəsi 58.8 min hektar, tərəvəzin 69,3 min hektar,bostan bitkilərinin isə 23,4 min hektar olmuşdur (<https://www.stat.gov.az/source/agriculture/>).

Kənd təsərrüfatında əhalinin məşğulluq səviyyəsində 2005-ci ildən 2016-cı ilə qədər azalma baş vermişdir (Qrafik1). Lakin 2017-ci ildə isə məşğulluq səviyyəsi

2016-cı ilə nəzərən qismən artışı göstərərək 36.4 % səviyyəsində olmuşdur. 2005-ci ildə isə bu göstərici 38.7 % idi. Bunun səbəbi bir çox iqtisadi amillərdən aslı olaraq əlaqədardır.

Qrafik 1. Kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan əhəlinin məşğulluq səviyyəsi (2005-2017, %-ilə)

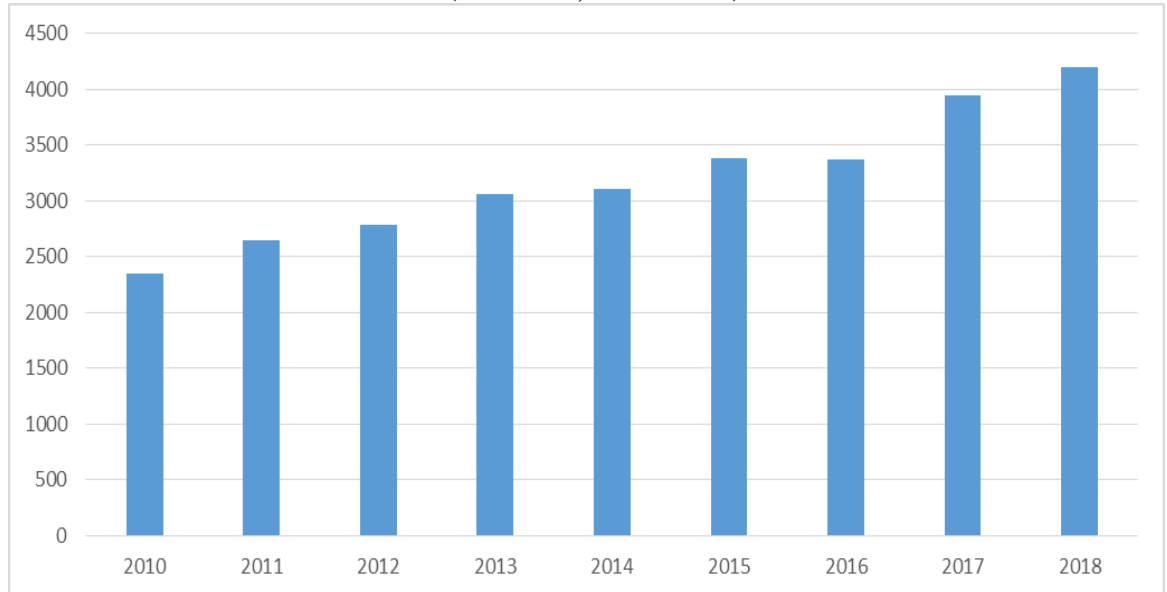
Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi məlumatları, 2018

Link: www.stat.gov.az

O dövrdə məhsuldarlığın yüksək olması və kənd təsərrüfatı məhsullarından əldə edilən gəlir əhəlinin marağının artmasına səbəb olmuşdur. Sonrakı illərdəki düşüş isə kənd təsərrüfatında yaranan təbii proseslər və iqtisadiyyatdakı mənfi problemlərlə əlaqədar olaraq baş vermişdir.

Aqrar sahənin texnika ilə təkmilləşdirilməsi ilə bağlı olaraq 5700 yeni kənd təsərrüfatı texnikası alınmışdır. Ötən ilə nisbətən 2018-ci ildə Pambıq yığımında əkin sahələri 4 min hektar azaldılmışdır. Lakin ötən ildən fərqli olaraq bu il daha çox pambıq yığılmışdır. Barama sahəsində 2017-ci ildən fərqli olaraq 260 ton çox tədarük olunmuşdur. 2018-cilin yanvar-noyabr aylarına əsasən kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı balıqçılıq sahəsi ölkə ÜDM-nin sadəcə 5,4% tuta bilmişdir. Kənd təsərrüfatı üzrə əlavə dəyər istehsalı isə 2018-ci ildə 4,6% olmuşdur. Digər illərlə kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq üzrə ÜDM göstəriciləri 2017-ci ildə 4,2%, 2016-cı ildə 2,6%, 2015-ci ildə 6,23%, 2013-2014-cü ildə 5,3%, 2012-ci ildə 5,2% olmuşdur (<https://www.stat.gov.az/source/agriculture/>).

**Qrafik 2 .Azərbaycanda kənd təsərrüfatı ÜDM-nin inkişaf dinamikası
(minAZN, 2010-2018)**

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi məlumatları, 2018

Link: www.stat.gov.az

Qrafik 2-yə əsasən aqrar sahədə ÜDM-nin payının illər üzrə artmasına baxmayaraq bu artım çox zəif şəkildə baş verir. Buradan görünür ki neft-qaz sektoru ümumi daxili məhsulda böyük paya sahibdir və aqrar sahədə istehsal potensialı olmağına baxmayaraq istehsal aşağı səviyyədədir. Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun dəyəri 2018-ci ilin yanvar iyun aylarına əsasən 3206,1 mln manat olmuşdur. Bunun 1774,8 manatı heyvandarlıq, 1431,3 milyon manat isə bitkiçiliyin məhsullarının payına düşür. 2017-ci ildən fərqli olaraq kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üzrə 2018-ci ildə bitkiçilik məhsulları üzrə artım 14,6%, heyvandarlıq məhsullarında isə 2,5% olmuşdur. 2018-ci ilin iyul ayına qədər bitkiçilik məhsullarının istehsalında 450,8 hektar ərazidə yazlıq bitki əkini aparılmışdır. Cari ilin iyun ayına qədər olan məlumata əsasən ölkədə 2907 istixana fəaliyyət göstərmiş və bunların sahəsi 1,3 min hektar olmuşdur. Ötən ilin iyun ayınadək olan göstərici ilə müqayisədə istixanaların ümumi sayı 4,2% çox olmuşdur. Ət istehsalında 2018-ci ilin yanvar-oktyabr aylarında ötən ilkin dövrə müqayisədə 417,7 min ton artmışdır. 2008-ci ildən bu günə kimi müəssisələrin sayı azalmışdır. Bunun əsas səbəblərindən biri isə aqrar sahədə yaranan risklərlə bağlı

olmuşdur. Dövlət bu risklərin aradan qaldırılmasında əsas köməyi dəstəklərin inkişaf etdirmək yolu ilə həll edə bilər.

Cədvəl 3 .Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin əsas iqtisadi göstəriciləri (2008-2017)

Göstəricilərin adı	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Müəssisələrin ümumi sayı, vahid	2258	2392	2043	1917	1774	1669	1701	1659	1592	1608
gəlirlə işləyənlər	2059	2179	1869	1761	1665	1590	1577	1530	1488	1512
zərərlə işləyənlər	199	213	174	156	109	79	124	129	104	96
Mənfəətin məbləği, min manat	28013	36605	32385	41912	52250	56340	67331	53275	92289	83721
Zərərin məbləği, min manat	980	2209	4728	4992	4050	4057	3367	13512	17043	20906
Xalis mənfəət, min manat	27032	34396	27658	36920	48200	52283	59028	39763	75246	62815
Satışdan əldə edilən gəlir, min manat	19707 9	19016 7	18863 5	20790 4	294726	33360 4	402402	39180 1	44150 6	50403 2
Satışdan əldə edilən gəlir və zərər, min manat	25756	29089	22286	34209	44252	47259	55381	39840	71711	57661

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi məlumatları, 2018

Link: www.stat.gov.az

2015-ci ildən sonra kənd təsərrüfatında istehsalı artırmaq məqsədi ilə görülən tədbirlər nəticəsində müəssisələrin gəlirlərinin artması müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 2016-cı ildə 1592 müəsisədən 75246 min manat məbləğində xalis mənfəət əldə olunmuşdur. Satışdan əldə olunan gəlir isə 504032 min manat ilə son on ildəki ən yüksək nəticə hesab olunur (<https://www.stat.gov.az/source/agriculture/>). Gəlirlərin əvvəlki illərə nəzərən artması aqrar sahədə innovasiya təbirləri nəticəsində istehsalın səmərəliliyinə güclü təsir göstərmişdir. Azərbaycanda diqqət ayrılması vacib olan təsərrüfat sahələrindən biri də heyvandarlıqdır. Hal hazırda ölkənin heyvandarlıq məhsulları olan ət, süd, yumurta, ət və ət məhsullarına olan tələbatı yerli istehsal hesabına ödəyə bilər və hətta ixrac potensialıda mövcuddur.

Cədvəl 4. Əsas heyvandarlıq məhsullarının istehsalı 2007-2017-ci illər üzrə

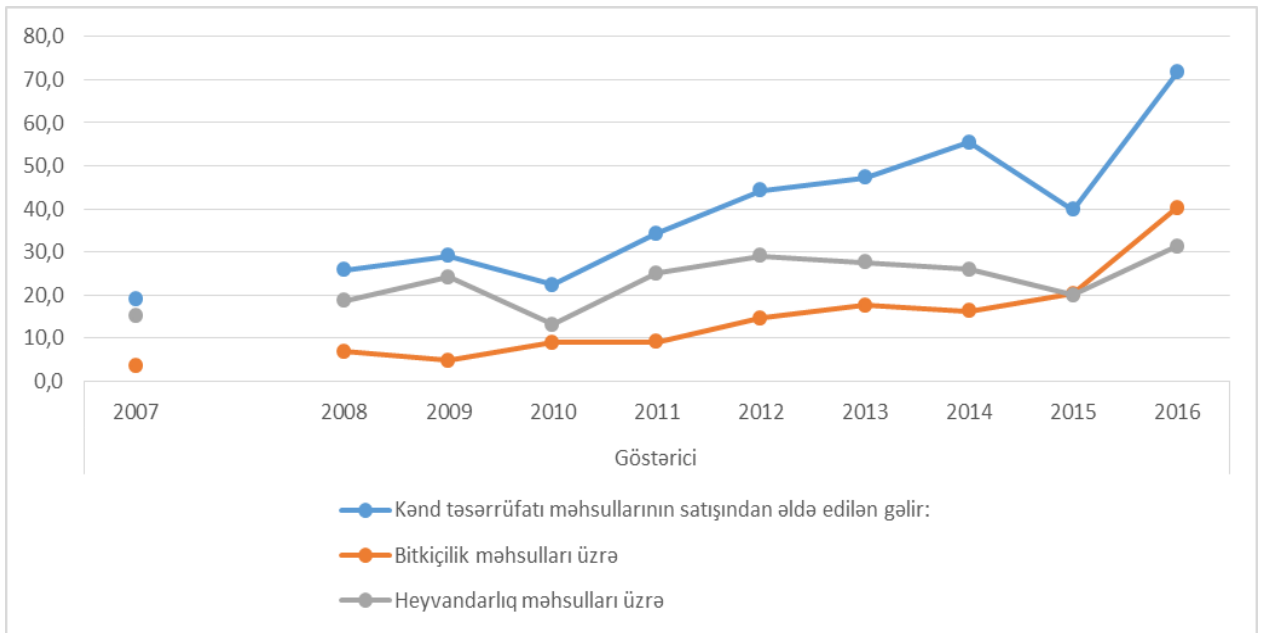
İllər	Ət (kəsilmiş çəkiddə), bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə (min ton)	Süd, bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə (min ton)	Yumurta, bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə (mln. ədəd)
2007	218.7	1341.0	953.6
2008	228.0	1381.3	1101.2
2009	231.5	1432.8	1209.4
2010	244.9	1535.8	1178.6
2011	254.9	1597.5	1011.0
2012	276.0	1695.6	1226.7
2013	276.0	1796.7	1401.5
2014	291.2	1855.8	1562.7
2015	298.6	1924.5	1552.9
2016	302.2	2009.9	1609.8
2017	316.8	2024.1	1714.0

Mənbə:Dövlət Statistika Komitəsi məlumatları, 2018

Link: www.stat.gov.az

Cədvəl 4-dən göründüyü kimi aqrar sahədə əsas heyvandarlıq məhsullarının istehsalı ildən ilə artmaqda davam edir.İstehsalın artmasında dövlət tərəfindən həyata keçirilən dəstəklərin və digər tədbirlərin rolu böyükdür. Heyvandarlıq məhsullarına çəkilən əsas xərclər yem məhsullarının payına düşür. 2018-ci ilin birinci yarısı üzrə kənd təsərrüfatı ümumi məhsullarının faktiki dəyəri heyvandarlıq sahəsi üzrə 1462,7 milyon manat olmuşdur. Dövlət statistika komitəsinin məlumatına əsasən 2018-ci ildə yumurta istehsalında əvvəlki ilə nisbətən 13% azalma müşahidə olunmuşdur. Ölkədə heyvandarlığın inkişafını artırmaq üçün yem bazası yaratmaq,bölgələrdə süni mayalanma işləri aparmaq, mal-qara üçün yeni ferma binaları təşkil etmək, zootexniki qaydada mal-qaranın bəslənməsini təşkil etmək, cavan heyvanların daha çox yetişdirilməsinə fikir vermək və s. bunun kimi tədbirlər görmək olduqca lazımdır. Ölkəyə heyvanların cins tərkibini yaxşılaşdırmaq üçün xarici ölkədən iribuynuzlu cins heyvanlar gətirilir. 2018-ci ildə ölkəyə xaricdən on minə qədər damazlıq heyvan gətirilmişdir. Xaricdən gətirilən heyvanların sağlamlığına zərər dəyməməsi üçün onlara düzgün qida rasionu tətbiq olunur və fermerlər məlumatlandırılır.

Qrafik 3. Kənd təsərrüfatında maliyyə nəticələri (2007-2016) milyon AZN

Mənbə: Mərkəzi Bank məlumatları, 2018

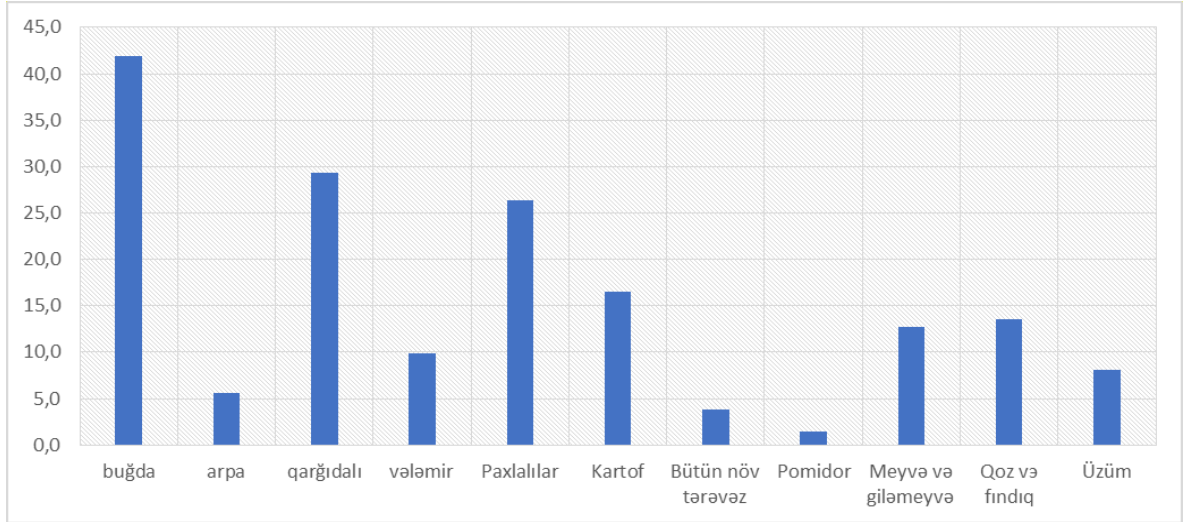
Link: <https://cbar.az>

2007-ci ilə nisbətən kənd təsərrüfatı satışından əldə olunan gəlir 2016-cı ildə 18.9 mln manat artaraq 71.7 mln manat olmuşdur. Bitkiçilik məhsullarının satışından əldə olunan gəlir 2015-ci ildə həyata keçirilən islahatlar nəticəsində heyvandarlıq məhsullarından üzrə əldə olunan gəliri üstələmişdir. Keçmiş illərə nəzər saldıqda (Qrafik 3) bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının satışından əldə olunan gəlirdə çoxda böyük artımın olmadığını görə bilərik. Ölkənin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri ərzaq məhsulları ilə təmin olunmasıdır. Azərbaycanda yerli ərzaq məhsullarının özünü təmin etmə səviyyəsi normal səviyyədə görünür. Lakin bəzi təsərrüfat sahələrində özünü tam təmin etmə gücünə malik deyil. Son illərdə əsas mal qruplarından 4-ü 85% ərzaqla emalı məhsulları ilə özünü təmin etməyi bacarıb.

İnkişaf etmiş xarici ölkələr təsərrüfatın çoxsahəli olması ilə seçilir və yüksək keyfiyyətli məhsul istehsalı nəticəsində həm ixracın artırılmasını gücləndirir, həm də ki yerli bazarda məhsul çatışmamazlığı problemi aradan qaldırılır. Yüksək istehsal səviyyəsindən başqa məhsulun keyfiyyətli hazırlanması ona olan tələbatıda artırır. Aqrar sahədə 2025-ci ilədək həyata keçiriləcək dövlət dəstəyi siyasətində

ərzaq məhsulları ilə özünü təmin edəbilən bazarın yaradılması üçün tədbirlər keçiriləcəkdir.

Qrafik 4. Bitkiçilik məhsulları ilə təminatda idxaldan asılılıq səviyyəsi (2017,%-lə)

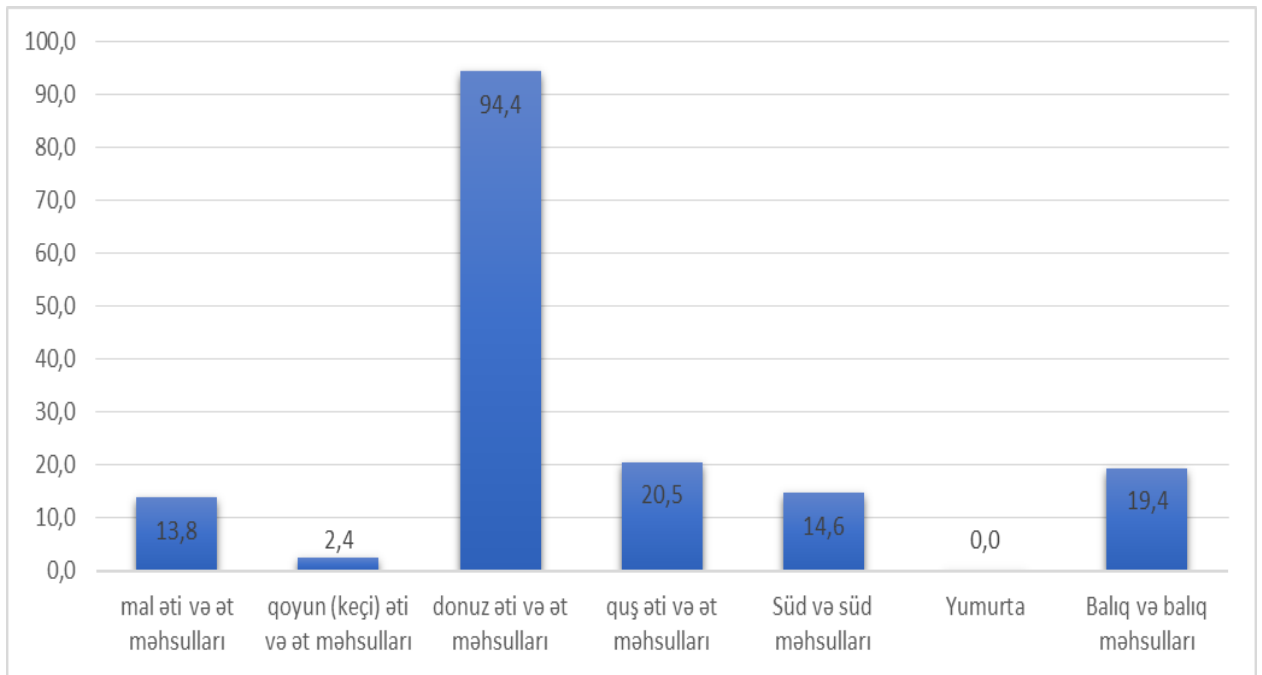

Mənbə: Dövlət Statistika məlumatları, 2018

Link : www.stat.gov.az

Ölkəmizdə yazlıq və payızlıq səpininin olmasına baxmayaraq idxaldan asılılıq səviyyəsinə görə bitkiçilik məhsulları üzrə ən çox buğda seçilir (şəkil 4). 2017-ci ildə buğdanın idxaldan asılılıq səviyyəsi 41,9% olmuşdur. Son il əvvələ baxdıqda 2007-ci ildə bu göstərici 52% olmuşdur. İdxaldan asılılıq səviyyəsi ən aşağı olan kənd təsərrüfatı məhsulu isə 1,4%-lə pomidordur. İdxaldan asılılıq səviyyəsinə il ərzində təsir edən səbəblərdən biri iqlim şəraiti ilə bağlıdır. Bəzi kənd təsərrüfatı məhsullarında iqlim dəyişikliklərinə görə məhsul ilin fərqli dövrlərində əldə olunduğundan bu məhsullar idxal edilir. Əhalinin ərzaq təminatının aparılması üçün idxal-ixrac prosesində yaranan maneələr aradan qaldırılmalıdır. Əvvəlki illərə nəzərən ölkədə ərzaq məhsullarının qiymətləri qalxmışdır. Ölkədə 2014-cü ildən onan əvvəlki illərə nisbətən kartofun 25%, bitki yağının 9%, şərabın 38,5% qiymətləri qalxmışdır. Bu səbəbdən bəzi məhsullar xarici ölkələrdən ucuz olduğu üçün idxal olunmuşdur. 2018-ci ildə kartof idxalı üçün tətbiq olunan gömrük rüsumu 15%-dən 30%-ə qədər qaldırıldı. Bu qərarın verilməsində məqsəd daxili bazarın qorunması ilə bağlı idi. Həm də kartof yerli tələbatı ödədiyindən idxal olunan məhsulların azaldılması ilə bağlıdır.

Qrafik 5. Heyvandarlıq məhsulları ilə idxaldan asılılıq səviyyəsi

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi məlumatları, 2018

Link: www.stat.gov.az

Heyvandarlıq məhsullarının idxaldan asılılıq səviyyəsində yumurta demək olar ki, idxaldan asılı deyil və bu çox yaxşı haldır (Qrafik.5). Donuz ətinin idxaldan asılı olmasının səbəi isə tələbatın çox aşağı olmasıdır. 2017-ci ildə süd və süd məhsullarının idxaldan asılılıq səviyyəsi əvvəlki ilə nisbətən 2% artaraq 14.6% olmuşdur. Özünü təmin etmə baxımından ət və süd məhsulları 80% özünü təmin edə bilər. Ötən ilə nisbətən 2018-ci ildə süd idxalı 7,2% ət istehsalı isə 18,2 faiz artmışdır.

Aqrar sahənin inkişafına nail olmaq üçün doğru şəkildə fəaliyyət göstərən təsərrüfat strukturlarının yaradılması əsas şərtidir. Təsərrüfat strukturunu qurmaq üçün ölkənin müxtəlif ərazilərinin iqlim şəraiti, məşğuliyyəti nəzərə alınaraq optimum seçim edilməlidir. Müasir dövrdə bəzi fermerlər bazarın tələbini nəzərə almayaraq müxtəlif məhsulları istehsal etmək istəyirlər və nəticədə onlar ziyana düşürlər. Həmdə istehsal etdikləri məhsulun məhsuldarlığı və keyfiyyəti yaxşı olur. Azərbaycan torpaq ehtiyatları baxımından məhdud ölkələr arasında yer alır. Ölkə ərazisində kənd təsərrüfatında əkinə yararlı torpaqlardan maksimum istifadə edilməsi lazımi olan məsələlərdən biridir. Ölkə ərazisində 19 kənd təsərrüfatı

istehsal müəsisəsi fəaliyyət göstərir. Bu müəsisələrin tərkibində 15000 ha əkinə yararlı torpaq sahəsi var. Lakin təəssüfki bu müəsisələrin vəziyyəti acınacaqlı dərəcədədir və borc problemləri ilə üzləşirlər. Bu müəsisələrin bu vəziyyətdən qurtarmaq üçün dövlət dəstəyi vacibdir.

2.2. Kənd təsərrüfatında istehsalın səmərəliliyi statistikasının göstəricilər sisteminin statistik təhlili

Bu dissertasiyada Azərbaycan Respublikasında 2007-2017-ci illər arasında illik verilənlərdən istifadə olunaraq kənd təsərrüfatında hər hektar əkin sahələrinə görə motor yağı, yancağa görə və buğda çəltik əkinləri üçün verilən subsidiyalar və əkinçilik məhsullarının ümumi dəyəri arasında əlaqə araşdırılmışdır. Azərbaycan respublikasının regionlarında əkin sahəsinə görə verilən subsidiyalar və əkinçilik məhsullarında əldə olunmuş gəlir arasında əlaqə qiymətləndirilmiş ekonometrik model qurulmuşdur. İkinci bir model olaraq isə 2015-2017-ci illər üzrə rayonlar üzrə hər hektar əkin sahəsinə görə verilən subsidiyalar və rayonlar üzrə əkinçilik məhsullarının məcmu dəyəri götürülmüşdür.

Ekonometrik model qurularkən ən önəmli olan nəticələrin etibarlı olmasıdır. Dissertasiyada ekonometrik qiymətləndirmə apardıqda ewiews 8 proqramından istifadə olunmuşdur. Müşahidələrdə istifadə olunan verilənlərə rayon komissiyaları tərəfindən verilən subsidiyaların dəyəri ilə rayonlar üzrə əkinçilik məhsullarının dəyəri 2007-2017-ci illər əsasən götürülmüşdür. Tədqiqatda dövlət statistika komitəsinin və Azərbaycan Respublikası kənd təsərrüfatı nazirliyinin rəsmi saytıdan verilənlər əldə olunmuş və loqarifmik qiymət olaraq istifadə edilmişdir.

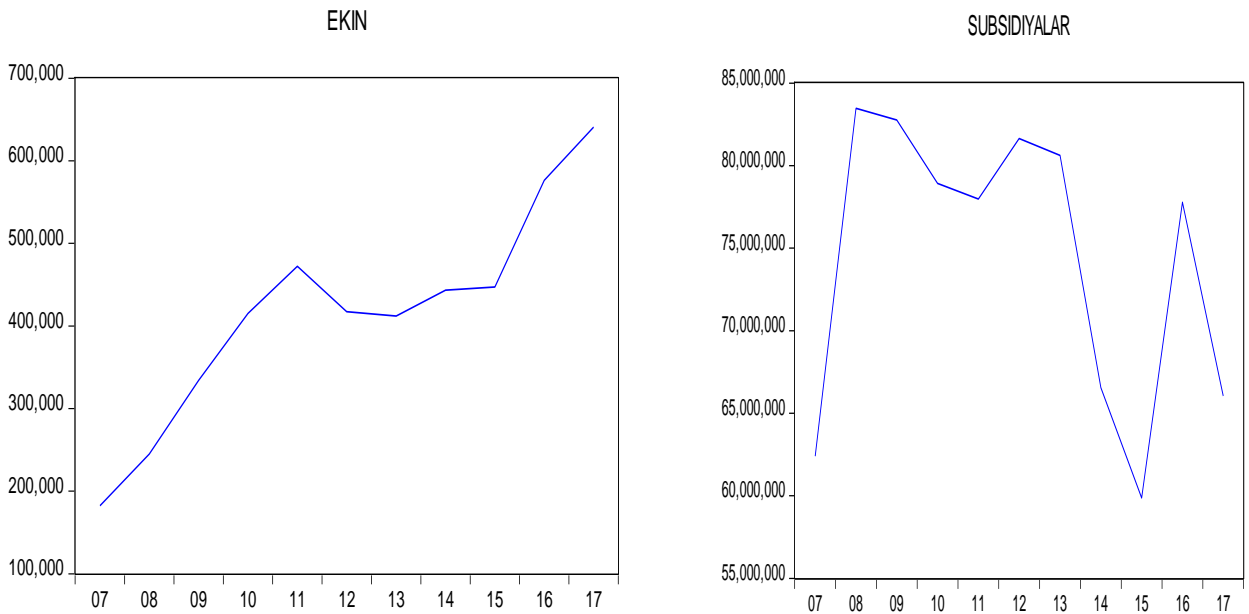
Tədqiqatdı apararkən ewiews proqramında Ən kiçik kvadratlar üsulu OLS-dən istifadə olunmuşdur. Ən kiçik kvadratlar üsulu bir-birinə bağlı olaraq dəyişən iki fiziki böyüklük arasındakı riyazi əlaqəni mümkün olduğu qədər gərəqliyə uyğun bir düstur olaraq istifadə olunan, standart bir reqressiya üsuludur. Başqa sözlə bu üsul ölçüm nəticəsində əldə olunmuş məlumat nöqtələrinə mümkün olduğu qədər yaxın olan həqiqi bir funksiya əyrisini tapmaq üçün yararlıdır. Qauss–Markov teoreminə görə ən kiçik kvadratlar üsulu reqressiya üçün optimal

üsullardan biridir. Birbaşa olaraq ən kiçik kvadratlar üsulunu aşağıdakı şəkildə ifadə etmək olar.

$$Y = ax + b$$

Bizim axtardığımız bu düsturda a və b ədədləri üçün ən doğru qiymətlərdir. Ən kiçik kvadratlar üsulu düsturun verdiyi teorik Y qiymətləri ilə ölçümlərin verdiyi həqiqi Y qiymətləri arasında fərqlərin kvadratları cəmini kiçiltmək fikrinə əsaslanır.

Qrafik 6. Zamana görə modeldəki dəyişənlər

Mənbə: Eviews -8 program vasitəsi ilə müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur..

Qrafik 6-a əsasən əkinçilik məhsullarının məcmu dəyəri və subsidiyaların son on illik dövrdə dəyişməsi verilmişdir. Əkinçilik məhsullarının məcmu dəyəri bu zaman ərzində artmaqda davam etmişdir. Azalma isə 2012-2013-cü illərə təsadüf etməkdədir. Subsidiyalar da isə illərə görə fərqli tendensiyalar müşahidə olunmuşdur.

Model qurulmazdan əvvəl Vahid kök testləri vasitəsi ilə dəyişənlərin stasionarlığı yoxlanılmışdır. Dəyişənlərin stasionar olması çox vaxt müsbət hal olaraq görünür. Dissertasiyada stasionarlıq testi Dickey Fuller testinin köməyi ilə aparılmışdır. Ən kiçik kvadratlar üsulu ilə aparılan araşdırmada ölçmə üçün əldə edilən sərbəst və asılı dəyişən arasında ölçmə nəticəsində alınmış asılılığın

əhəmiyyətli asılılıq olub olmadığını və statistik olaraq əhəmiyyətliliyi analiz ediləcəkdir.

Ekonometrik modeldə qalıqların normal paylanması yoxlanılmasında Jarque-Bera testi tətbiq olunmuşdur. Jarque-Bera testi normal paylanmadan ayrılmanı ölçmək üçün istifadə olunur. Bu sınaq üçün hipotezlər aşağıdakı şəkildə ifadə olunur.

H_0 : Verilənlər normal paylamaqdadır.

H_1 : Verilənlər normal paylanmamaqdadır.

Jarque-Bera testi bir Laqranj multiplikatoru prinsipinə əsaslanan test tipidir.

Digər mərhələdə avtokorrelyasiya probleminin yoxlanılması üçün Serial Correlation testi vasitəsi ilə gecikmələrdə avtokorrelyasiya probleminin mövcudluğu araşdırılacaqdır.

Model qalıqlarının dispersiyalarının bərabər olmaması Heteroskedastiklik problemidir. Modeldə qalıqların dispersiyalarının bərabər olması arzuolunan haldır. Heteroskedastiklik problemi White və Breusch-Pagan-Godfrey testləri vasitəsi ilə analiz edilmişdir.

CUSUM və CUSUM kvadratı testləri vasitəsi ilə stabilliyi yoxlamaqda istifadə olunur. Cusum testi vasitəsi ilə illər üzrə verilənlərdə stabilliyin pozulub pozulmadığını müəyyən etmək olur. Stabilliyin hansı ildə pozulduğunu isə CUSUM kvadratı ilə daha dəqiq müəyyən etmək mümkündür. Dissretasiyada stabilliyi yoxlamaq üçün digər test isə Recursive testidir.

Ekonometrik modeldə xətti halda dəyişənlərdən istifadə olunacaqdır. Modelin qurulmasında stasionarlığın yoxlanılması vacib məsələlərdən biridir. Stasionarlığı yoxlamaq üçün ewiews proqramının köməyi ilə Dickey Fuller testi vasitəsi ilə yoxlanılır. Test məhdud zaman anında, müəyyən məkanda bərabər şəraitdə, vahid texniki və metodik göstərişlər çərçivəsində qiymətləndirilmə və son nəticələrin müqayisəli analizi, elmi – statistik təhlili və statistik emalı prosesidir.

Aşağıdakı cədvəldə zaman sıralarının analizində xüsusi əhəmiyyətə sahib vahid kök testi nəticələrinə əsasən dəyişənlər arasında asılılığın statistik olaraq əhəmiyyətlik dərəcəsi analiz ediləcəkdir.

Cədvəl 5.Dəyişənlərin vahid kök testi nəticələri

Dəyişən	Panel A: Səviyyədə			Panel B: 1-ci tərtib fərqdə			Nəticə
	t-Testi	P Dəyəri	Kritik Dəyərlər	t-Testi	P- Dəyəri	Kritik Dəyərlər	
Subsidiyalar	- 2.720638	0.1041	1% - 4.297073 5% - 3.212696 10% - 2.747676	- 3.473889	0.0409	1% - 4.582648 5% - 3.320969 10% - 2.801384	İ (1)
Əkinçilik məhsullarının məcmu dəyəri	- 0.834896	0.7635	1% - 4.297073 5% - 3.212696 10% - 2.747676	- 2.066389	0.2589	1% - 4.420595 5% - 3.259808 10% - 2.771129	İ (1)

Optimal gecikmə Schwarz kriteriyasına görə müəyyən olunmuşdur.

Mənbə: Eviews-8 proqram vasitəsi ilə müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur

Stasionarlıq testinin nəticələrinə əsasən model 1-ci tərtib fərqdə stasionardır. Bu hal modeli bu dəyişənlərlə qurmağa imkan verir.

$$\text{ƏKİNÇİLİK} = -0.00161810247957 * \text{SUBSİDİYALAR} + 537211.930519$$

Burada əkinçilik məhsullarının məcmu dəyərini asılı dəyişən, subsidiyalar isə sərbəst dəyişəndir. Cədvəl 6-daki empirik qiymətləndirmə nəticələrinə əsasən demək olar ki, regionlarda kənd təsərrüfatına verilən subsidiyaların həcmi ilə əkinçilikdən əldə olunan məcmu məhsulun miqdarı arasında statistik olaraq əhəmiyyətli asılılıq yoxdur. Sərbəst dəyişənin əmsalının mənfi olması bu asılılığın mənfi asılılıq formasında olduğunu göstərir. Daha dəqiq ifadə olunarsa, nəticələr göstərir ki, regionlar üzrə kənd təsərrüfatı müəsisələrinə verilən subsidiyaların həcmi 1 manat artarsa ortalama olaraq əkinçilik məhsullarının məcmu dəyəri 0.01618 azalacaqdır. Modelin statistik əhəmiyyətlik testi olan t-statistic göstəricilərinə əsasən müəyyən olunur. Hipotez aşağıda göstərilmişdir.

$$H_0 : \beta_1 = 0$$

$$H_1 : \beta_1 \neq 0$$

Cədvəl 6. Ən kiçik kvadratlar üsulu ilə empirik qiymətləndirmə nəticələri

Dependent Variable: EKINCILIK				
Method: Least Squares				
Date: 05/21/19 Time: 20:33				
Sample: 2007 2017				
Included observations: 11				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
SUBSIDİYALAR	-0.001618	0.004934	-0.327929	0.7505
C	5372.11.9	3692.65.2	1.454813	0.1797
R-squared	0.011808	Mean dependent var		416882.6
Adjusted R-squared	-0.097992	S.D. dependent var		131042.4
S.E. of regression	1373.12.9	Akaike info criterion		26.66088
Sum squared resid	1.70E+11	Schwarz criterion		26.73322
Log likelihood	-144.6348	Hannan-Quinn criter.		26.61528
F-statistic	0.107537	Durbin-Watson stat		0.326925
Prob(F-statistic)	0.750465			

Mənbə: Eviews-8 proqram vasitəsi ilə müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur

Əmsalın statistik əhəmiyyətliliyinə baxıldıqda görürük ki, beynəlxalq konvensiya ilə qəbul olunmuş əhəmiyyətlik dərəcələrində (1%;5%;10%) H_0 rədd oluna bilmir və ya H_0 -in rədd olunması uğursuz olur. Yəni ki, 1% əhəmiyyətlik dərəcəsinə subsidiyaların əkinçilik məhsullarının məcmu dəyəri üzərində təsiri statistik olaraq əhəmiyyətli deyil.

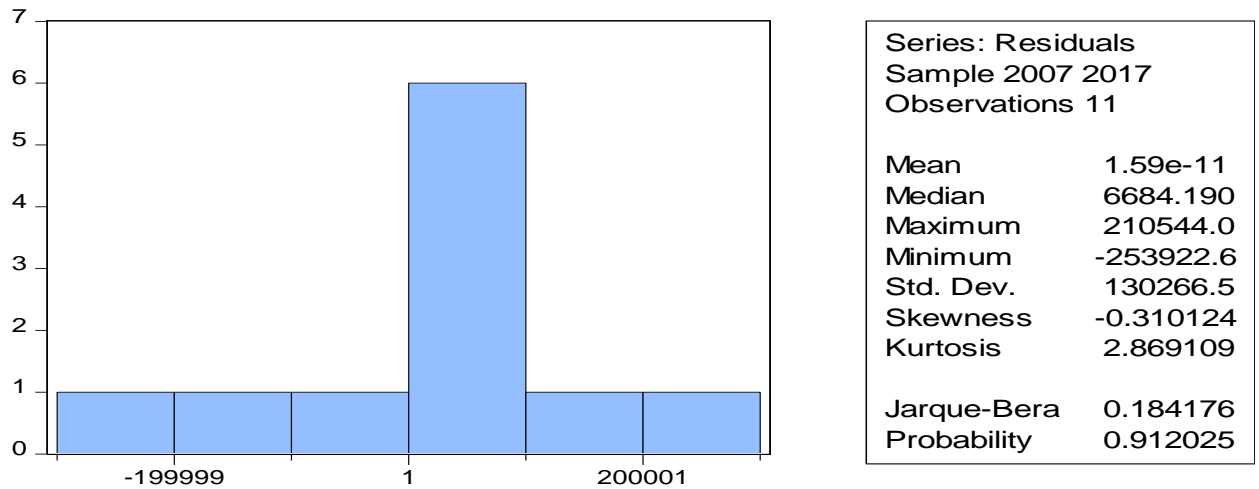
Determinasiya əmsalı (R-squared) və Adjusted R-squared modeldəki dəyişənin modeli necə izah etdiyini göstərir. Sərbəst dəyişən(subsidiyalar) asılı dəyişəndəki(əkinçilik məhsullarının məcmu dəyəri) dəyişimin müvafiq olaraq 1.1808-% və -9.7992 %-ni izah edir.

Modeldə normal paylanmanın mövcudluğunu müəyyən etmək üçün normallıq testinin köməyindən istifadə olunmuşdur. Normallığın paylanmasının nəticələrinə qrafik 7-də qurulmuş histogram vasitəsi ilə müəyyən etmək mümkündür. Verilmiş histogramda normallığın paylanmasını probabilitiy(ehtimal) dəyəri ilə müəyyən etmək mümkündür. Modelin hipotezi aşağıdakı şəkildə verilmişdir:

H_0 : Verilənlər normal paylamaqdadır.

H_1 : Verilənlər normal paylanmamaqdadır.

Qrafik 7. Normal paylanma Jarque Bera testi (Normality test)

Mənbə: Eviews-8 proqram vasitəsilə müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur

Qrafik 7-də tətbiq olunmuş Jarque Bera testinin nəticələri göstərilmişdir. $P=0.91$ qiymətini nəzərə alaraq normal paylanmanın mövcud olduğunu deyə bilərik. P qiymətinin 5 % -dən böyük olması normallıq şərtinin pozulmadığı mənasını verir.

Cədvəl 7. LM test nəticələri

Breusch-Godfrey Serial Correlation LM Test:

F-statistic	3.731125	Prob. F(2,7)	0.0789
Obs*R-squared	5.675794	Prob. Chi-Square(2)	0.0585

Mənbə: Eviews-8 proqram vasitəsi ilə müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Asılı dəyişənin sərbəst dəyişənin gecikmələrindən asılı olub olmadığını yoxlamaq üçün avtokorrelyasiyaya baxacağıq. Serial correlation LM testi vasitəsi ilə avtokorrelyasiyanın olub olmadığı yoxlanılır.

H_0 - Modeldə avtokorrelyasiya problemi mövcud deyil.

H_1 - Modeldə avtokorrelyasiya problemi mövcuddur.

LM testi ikinci gecikmədə avtokorrelyasiya problem yoxdur. Ehtimal dəyərinin 0.0789 olması, 0.05% kiçik olduğuna görə avtokorrelyasiya probleminin olmadığını izah edir. Modeldə hetroskedastiklik probleminin olmaması önəmlidir. Breusch-Pagan-Godfrey və ya White testi vasitəsi ilə hetroskedastiklik yoxlanılmışdır. Hipotez aşağıdakı formadadır.

H_0 - Qalıq bərabərdispersiyalıdır, yəni homoskedastikdir.

H_1 - Qalıqlar bərabərdispersiyalı deyil, yəni heteroskedastikdir.

Cədvəl 8. Berusch-Pagan-Godfrey hetroskedastiklik test nəticələri

---

F-statistic	1.664268	Prob. F(1,9)	0.2292
Obs*R-squared	1.716663	Prob. Chi-Square(1)	0.1901
Scaled explained SS	1.073963	Prob. Chi-Square(1)	0.3001

Mənbə: Eviews-8 proqram vasitəsi ilə müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Cədvəl 8-dəki Berusch-Pagan-Godfrey heteroskedastiklik testinə əsasən demək olar ki, ehtimal göstəriciləri 5%-in üstündə olduğundan H_0 qəbul edilir. Yəni heteroskedastiklik problem yoxdur.

Cədvəl 9. White testi ilə heteroskedastiklik testinin nəticələri

---

F-statistic	0.755473	Prob. F(2,8)	0.5006
Obs*R-squared	1.747503	Prob. Chi-Square(2)	0.4174
Scaled explained SS	1.093257	Prob. Chi-Square(2)	0.5789

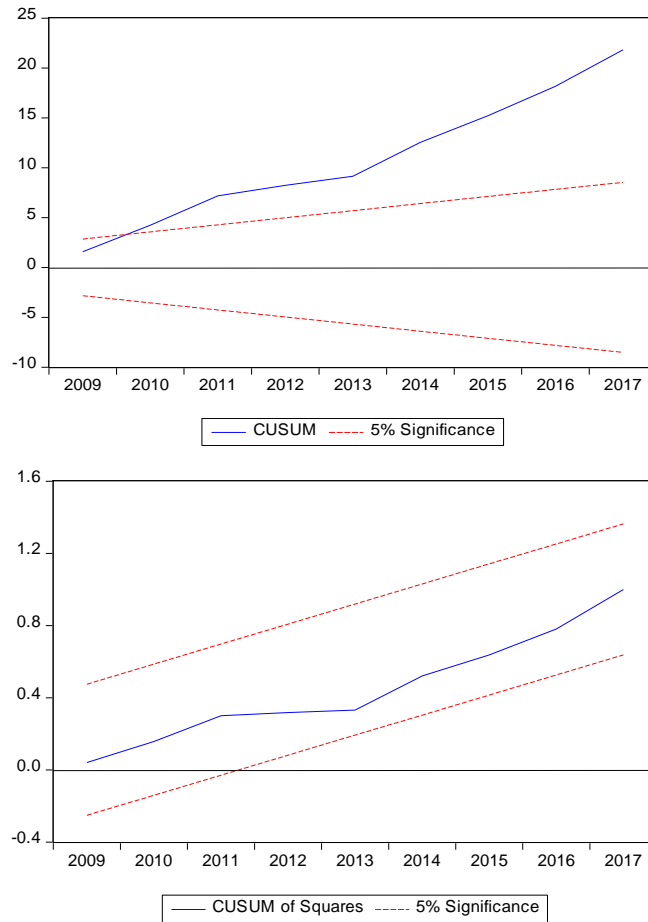

Mənbə: Eviews-8 proqram vasitəsi ilə müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

White testi nəticələrində oxşar şəkildə ehtimal dəyərinin 5%-dən yüksək olması səbəbi ilə hetroskedastiklik problem mövcud deyil.

Qrafik 8. CUSUM və CUSUM kvadratı test nəticələri.

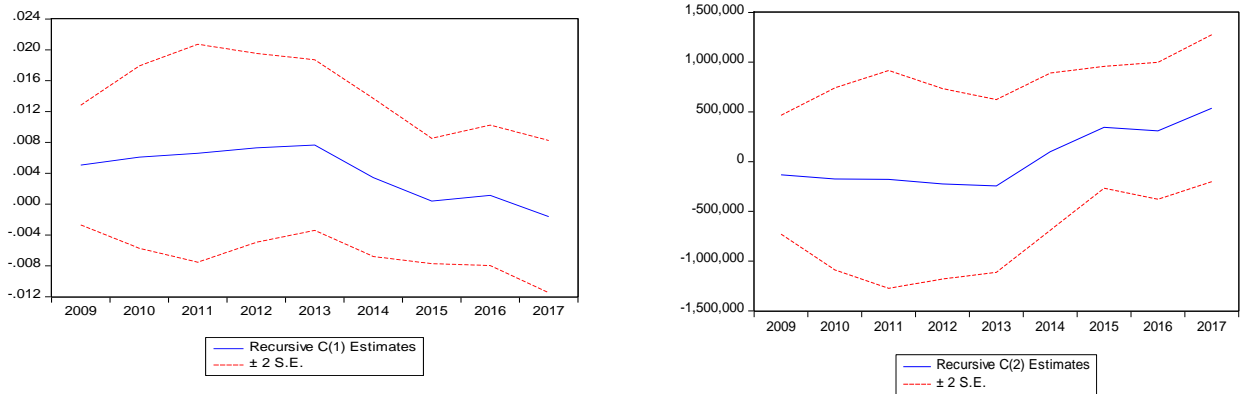
Mənbə: EvIEWS-8 proqram vasitəsi ilə müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

CUSUM CUSUM kvadratı vasitəsi ilə modelin stabilliyi test olunmuşdur. Nəticədə hər iki modeldə 5%-lik əhəmiyyətlik dərəcəsində ümumi olaraq stabillik mövcuddur.

Ekonometrik modeldə istifadə olunan ikinci model isə 2015-2017 üzrə əkin sahələrinə rayonlar üzrə verilən subsidiyalar və rayonlar üzrə əkinçilik məhsullarının məcmu dəyəri götürülmüşdür. Ekonometrik modeldə natural loqarifmik halda dəyişənlərdən istifadə olunacaqdır. Başqa bir sözlə desək modeldə elastik əlaqədən istifadə olunacaqdır.

Dəyişənlərin əmsallarının stabilliyinin yoxlanılmasında istifadə olunan bir digər test Recursive test nəticələrinə əsasən demək olar ki əmsallarda ayrılıqda stabillik mövcuddur.

Qrafik 9. Dəyişənlərin əmsallarının sabilliyinin yoxlanması üçün Recursive test nəticələri

Mənbə: Eviews-8 proqram vasitəsi ilə müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Əkinçilik məhsullarının məcmu dəyərini asılı dəyişən,subsidiyalar isə sərbəst dəyişən olaraq götürülmüşdür. Panel verilənlər üzərində aparılan empirik qiymətləndirmə nəticələrinə əsasən demək olar ki, regionlarda kənd təsərrüfatına verilən subsidiyaların həcmi ilə əkinçilikdən əldə olunan məcmu məhsulun miqdarı arasında statistik olaraq əhəmiyyətli asılılıq var. Sərbəst dəyişənin əmsalının müsbət olması bu asılılığın müsbət asılılıq formasında olduğunu göstərir.

Cədvəl 10. Ən kiçik kvadratlar üsulu ilə empirik qiymətləndirmə nəticələri (Last square method)

Dəyişən	Əmsal	Std. Xəta	t-Statistic	Prob.
C	4.346668	1.071179	4.057835	0.0001
LOG(SUBSIDIYA)	0.250332	0.079703	3.140802	0.0020
R-squared	0.056737	Mean dependent var		7.680456
Adjusted R-squared	0.050986	S.D. dependent var		1.905585
S.E. of regression	1.856370	Akaike info criterion		4.087098
Sum squared resid	565.1622	Schwarz criterion		4.124592
Log likelihood	-337.2292	Hannan-Quinn criter.		4.102317
F-statistic	9.864640	Durbin-Watson stat		0.218277
Prob(F-statistic)	0.001999			

Mənbə: Eviews-8 proqram vasitəsi ilə müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.
Burada - $\log(\text{əkinçilik məhsullarının məcmu dəyəri})=4.34+0.25\log(\text{subsidiyalar})$

Hal-hazırda Azərbaycanca verilən dəstəklərin kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan əhali və fermerlər üçün əhəmiyyətli stimullaşdırıcı tədbir olduğu görünür. Ekonometrik nəticələrə əsasən demək olar ki, kənd təsərrüfatına verilən dəstəklər rayonlar üzrə əhəmiyyətli olduğu görünür.

Tədqiqat nəticəsində son on il ərzində verilən dəstəklərin statistik olaraq əhəmiyyətli olmadığı ortaya çıxmışdır.

III Fəsil AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA AQRAR SEKTORUN İNKİŞAFININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Aqrar sektorda struktur təkmilləşdirmələrinin əsas istiqamətləri

Ölkədə və ya onun hər hansı bir iqtisadi əhəmiyyət daşıyan sahəsində iqtisadi islahatları həyata keçirərkən ilk sırada olan tədbirlərdən biri struktur dəyişiklikləridir ki, bu ilk növbədə həmin sahənin mövcud potensialını, daxili quruluşunu öyrənərək onun tərkib elementləri arasında əlaqələrin yeni keyfiyyət səviyyəsinə keçid və əldə olunmasına və köklü dəyişikliklər nəticəsində istehsalın səmərəliliyinin artırılmasına və xərclərin azaldılmasına yönəlik təkmilləşdirmələrin olması nəzərdə tutulur. Struktur təkmilləşdirmələri həyata keçirilərkən aqrar sahənin və onunla sıx əlaqədə olan digər sahələrin nəzəri-metodoloji aspektləri öyrənilməsi, əhalinin sosial-psixoloji durumu nəzərə alınması və bu dəyişikliklərin uzun və ya qısa müddətə həyata keçirilməsinin hansı müsbət və mənfi cəhətlərinin olması bu prosesdə böyük önəm daşıyır.

Ölkəmizdə son 15 ildə həyata keçirilən struktur təkmilləşdirmələri və iqtisadi islahatlar nəticəsində ölkə iqtisadiyyatının ən vacib sahələrindən biri kimi aqrar sahədə bazar münasibətlərinin tənzimlənməsi üçün möhkəm dayaq yaradılmış, bir sıra mülkiyyət formaları, sahibkarlıq fəaliyyəti geniş vüsət alaraq müəyyən bir səviyyəyə çatdırılmışdır. Kənd təsərrüfatı sahəsi bazar iqtisadiyyatı şəraitində digər sahələrlə müqayisədə ən yeni elmi-texniki nailiyyətlərdən istifadə olunaraq istehsal prosesinin intensivləşdirilməsi və son nəticədə cəmiyyətin ehtiyaclarının ödənilməsi baxımından daha vacib və həyata keçirilməsi real olan bir sahədir. Həyata keçirilən struktur təkmilləşdirilmələri bir növ təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılmasına xidmət edir, bu isə özünü sahibkarlıq təşviqi və ya şəxsi maraq olaraq adlandırdığımız innovativ qərarda göstərərək, bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehsalın genişləndirilməsi və daha çox mənfəət əldə edilməsini stimullaşdırır. Əslində, istər aqrar sahədə, istərsə də digər sahələrdə inkişaf və bu inkişafın əmələ gətirdiyi struktur dəyişiklikləri sahibkarlıq marağı olmadan mövcud olmur. Bu onunla əlaqəlidir ki, yüksək gəlir əldə etmə istəyi və

zərurət elmi-texniki nailiyyətləri özü ilə birgə gətirir və bu eyni zamanda irimiqyaslı araşdırmanın aparılmasını da tələb edir.

Kənd təsərrüfatı sahəsində olan struktur təkmilləşdirmələrinin nəticələri artıq özünü biruzə verməyə başlamışdır, belə ki vaxtilə torpaqların dövlət tərəfindən əhali arasında pulsuz olaraq bölünməsi xüsusi mülkiyyətin formalaşmasına, bununla bərabər bu sahənin inkişafı üçün şəxsi marağın təmin edilməsinə böyük təsir göstərmişdir. 2006-cı ildən başlayaraq isə dövlət büdcəsinə neft ixracından daxil olan gəlirlər isə dövlətin qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi baxımından əsas sahələrdən biri olan kənd təsərrüfatı sahəsində struktur təkmilləşdirmələr üçün daha çox vəsait ayrılmasına zəmin yaratmışdır, bundan başqa indiki dövrə qədər həyata keçirilən çoxsaylı inkişaf konsepsiyalarının nəticəsində aqrar sahənin ayrı-ayrı bölmələri lazımi vəziyyətə çatdırılmışdır.

Aqrar sahədə struktur təkmilləşdirmələri dedikdə, bu sahənin komponentləri olan emal, istehsal, ixrac, məhsul reallaşdırılmasının qarşılıqlı əlaqəsi və inkişafı təmin olunmalıdır. Bu prosesdə biz aşağıdakı məsələlərin həlli üçün daha çox diqqət ayırmalıyıq:

-Aqrar sahədə istehsal imkanlarının strukturu, tərkibi və eləcə də ölkədəki ayrı-ayrı regionlar üzrə həmin ehtiyatların bölüşdürülməsinin təmini

-Aqrar məhsulların istehsalı və emalı sahəsində istehsal strukturunun formalaşdırılması istiqamətləri

- Kənd təsərrüfatı sahəsində müxtəlif mülkiyyət formalarına sahib təsərrüfat sahiblərinin sayı və tərkibinin müəyyən edilməsi

- Kənd təsərrüfatı məhsullarının hazır məhsul şəklinə gətirilməsini təşkil edən seqmentin strukturu

Yuxarıda qeyd olunanlar əsasında onu demək olar ki, aqrar sektorda təkmilləşdirmə siyasətini uğurla həyata keçirmək üçün hər bir komponentə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Aqrar sahədə tətbiq edilən struktur dəyişikliklərinə onun ayrı-ayrı ünsürləri baxımından nəzər salan i.e.d, prof.S.V.Salahov haqlı olaraq bildirir ki, “Aqrar sahədə həyata keçirilən islahatlar mülkiyyət münasibətlərinin dəyişilməsinə və müxtəlif təşkilati-hüquqi formalı müəssisələrin yaranmasına, yeni

istehsal strukturlarının formalaşmasına gətirib çıxarmışdır” (Ataşov B., 2017: s.129). Bu yanaşma onu göstərir ki, əvvəllər planlı təsərrüfat sistemində fəaliyyət göstərən müəssisələr hal-hazırda öz fəaliyyətlərini əvvəlki dövrdən fərqli olaraq, sərbəst şəkildə müəyyənləşdirmə qabiliyyətinə malikdirlər. Bu müəssisələr məhsul istehsalının planlaşdırılmasında, satış kanallarının seçimində, məhsulun qiymətinin müəyyənləşdirilməsində, istehsal-satış əməliyyatlarının həyata keçirilməsində tam sərbəstdirlər. Aqrar strukturlarının bazar münasibətləri çərçivəsində sərbəst olması bu sahədə çalışanların da seçim azadlığını və şəxsi təşəbbüskarlığını keyfiyyətcə yeni bir müstəviyə keçirmiş və həm sosial, həm də iqtisadi sistem arasında qarşılıqlı vəhdət yaratmışdır. Bu tədbirlərin göstəricisi kimi biz kənd təsərrüfatı sahəsində özəl müəssisələrin sayının artmasını və dövlət müəssisələrinin azalmasını misal göstərə bilərik. Dövlət Statistika komitəsinin məlumatlarına əsasən 2006-cı ildən başlayaraq struktur islahatlarının tətbiqi nəticəsində bu sahədə özəl müəssisələrin sayı 746-dan 1941-ə qədər artmış, əksinə dövlət müəssisələrinin sayı isə 316-dan 313-ə düşmüşdür (<https://www.stat.gov.az/source/agriculture/>). Bunlar içərisində kollektiv müəssisələrin sayının çox olması isə təkbaşına sahibkarlıq fəaliyyətinin müəyyən çətinliklər yaratmağı ilə əlaqədar olmuşdur.

Hal-hazırda struktur təkmilləşdirilməsi satış və istehsal infrastrukturlarının gücləndirilməsi, bu sahənin xüsusi tələblərinə cavab verən maddi və texniki resurslar bazarının formalaşdırılması istiqamətindədir. Əgər sadalanan məsələlər öz həllini tapsa fərdi sahibkarlıq subyektlərinin sayı və fəaliyyət sahələri genişlənəcəkdir. Həyata keçirilən tədbirlərin aqrar sahənin müxtəlif hissələrində böyümə artımla müşahidə olunması ilə yanaşı, uğurlu təkmilləşdirmələrin qanunauyğunluqlarının qorunub saxlanması da bir o qədər vacibdir, çünki, planlı və sistemli inkişaf əlaqəli sahələrə də təsir göstərməkdədir. Bundan başqa istehsal strukturlarının müsbət istiqamətdə dəyişilməsi kreditləşmədən, bank faizlərindən, maliyyələşmə mənbələrindən, dövlətin tətbiq etdiyi güzəştli vergi tətbiqindən və.s asılıdır. Aqrar sahəyə marağın artırılması burada gəlirlilik və mənfəət qabiliyyətinin yüksək olması ilə xarakterizə olunur və sahibkarlıq

təşəbbüskarlığına yol açır, digər bir tərəfdən aqrar məhsulların qiymətlərinin illər üzrə orta göstəricidən çox fərqlənməsi də bir növ bu sahədə müəssisə açmağın riskli olması istiqamətində şübhələr yaradır. Buna misal olaraq ölkədə istehsal olunan kartof, soğan, qarpız, kələm və.s aqrar məhsulların qiymətlərinin ildən-ilə əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənməsidir.

Bu uyğunsuzluğa biz iqtisadi dildə “plansız” təsərrüfatın və ya “qeyri-səmərəli” istehsalın nəticəsi kimi də baxa bilərik. Biz bu məsələyə qiymət nöqtəyindən nəzərdən baxsaq görürük ki, məsələn, bu il ölkədə daha az əkilmiş məhsul olan kələm qıtdır və bazarlarda baha qiymətə satılır, lakin növbəti ilə baxdığımızda demək olar ki kartof və ya başqa bitki əkinçiliyi üzrə ixtisaslaşmış regionlar da bu məhsulu əkməyə başlayıblar və nəticədə məhsul istehsalı tələbatı üstələdiyi zaman sahibkar istədiyi gəliri qazana bilmir, çünki, avtomatik olaraq məhsulun qiyməti kəskin şəkildə(bəzən 4 dəfəyə qədər) düşür, eyni zamanda xarici bazarlara çıxışda da məhdudiyyətlər olduğundan əkin sahələrində məhsulun xeyli hissəsi yararsız hala düşür. Bunun səbəbi isə arzuolunmayan hava şəraitinin məhsulu lazımı qədər saxlamağa imkan verməməsidir. Bu proses hər il beləcə təkrarlanır və qanunauyğunluq pozulur. Buradan belə qənaətə gəlirik ki, məhsul istehsalı, bazarlara çıxarılması və gömrük sistemində əhəmiyyətli struktur təkmilləşdirilmələrinə ehtiyac var. Buna görə də struktur islahatlarının müsbət nəticələrini görmək üçün ilk növbədə kənd ərazilərinin sosial-iqtisadi problemləri dövlətin dəstəyi ilə öz həllini tapmalıdır.

İqtisad elmləri doktoru, prof. Natiq Cavadov özünün “Aqrar sahədə struktur dəyişiklikləri” adlı monoqrafiyasında struktur siyasətinin əsas məqsədlərini bu cür izah edir: “Həyata keçirilən struktur siyasəti ölkə iqtisadiyyatının aqrar bölməsinin spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla, aşağıdakı məqsədlərə nail olunması nəzərdə tutur: əhalini lazımı keyfiyyətdə və miqdarda qida məhsulları, emal sənayesini isə xammalla təchiz etmək üçün dayanıqlı istehsal şəraitinin yaradılması, istehlak bazarının əmtəələrlə doldurulması və inkişafı, kənd əhalisinin sosial- iqtisadi problemlərinin həlli istiqamətində mövcud imkanların səfərbər edilməsi vacibdir” (Ataşov B., 2017). İqtisadçının fikrinə əsasən keçmiş dövrlərdə

baş verən uyğunsuzluqlardan qurtulub, sosial- iqtisadi şəraitə uyğunlaşmaq lazımdır ki, struktur dəyişikliklərinin nəticəsi effektiv olsun.

Bir sıra dövlət proqramlarında aqrar sahibkarlıq fəaliyyətinin miqyasının genişləndirilməsi məqsədilə əsaslı tədbirlər planının həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Tədbirlər planında kənd təsərrüfatı sahəsində kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası, bütün növ müəssisələr arasında qarşılıqlı məhsuldar və səmərəli əməkdaşlığın genişləndirilməsi, regionlarda ticarət yarmarkalarının yaradılması, aqrar sahibkarlıq fəaliyyətinə olan maneələrin aradan qaldırılması kimi əsas məsələlər öz əksini tapmışdır. Bir çox qəbul olunmuş konsepsiyalarda bütün bölgələr əhatə edən çoxsaylı islahatlar və kompleks iqtisadi tədbirlər Azərbaycanın davamlı inkişafına xidmət edəcəkdir.

Bununla yanaşı, aqrar potensialın mövcud vəziyyəti dəyərləndirilərkən qeyd olunmalıdır ki, aqrar hüququn hazırki vəziyyəti bu sahədə yaranmış təşkilati, iqtisadi, sosial və digər münasibətləri ümumi şəkildə səciyyələndirməklə qarşıya qoyulan strateji hədəflərə qismən də olsa nail olunmasına şərait yaratsa da, kənd təsərrüfatı sahəsində mühüm olan təkmilləşmələrin tətbiqi zəruri xarakter daşıyır. Struktur təkmilləşmələrinin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bu bir növ istehsal, emal proseslərinin qanunauyğun şəkildə həyata keçirilməsinə xidmət edir, inkişaf üçün gərəkli olan şəraitin yaradılması və eləcə də mövcud proseslərin davamlı inkişafını təmin edir. Bu cür tədbirlər sayəsində bölgələrdə ən müasir texnologiyalar sayəsində komplekslərinin yaradılması və aqrar sektorun intensiv inkişafı, yaranan mövsümi qiymətlərin tənzimlənməsi, məhsul yığımı zamanı itkilərin azaldılması, ölkədaxili bazar münasibətlərinin qorunması və xarici ölkələrə məhsul ixracı potensialının yüksəldilməsi nöqtəyi-nəzərindən vacibliyini nəzərə alaraq, aqrar sahədə tədbirlər davam etdiriləcəkdir.

Bir sıra aqrar islahatların həyata keçirilməsinə baxmayaraq, bəzi problemlər hələ də mövcudluğunu qoruyub saxlayır. Bu problemlərə kənd təsərrüfatı sahəsində ekoloji tarazlığın pozulması, aqrar məhsulların istehsal səmərəliliyinin təminatının zəif olması, aqrar sahədə çalışanların gəlirlərinin aşağı olması, xüsusilə Aran iqtisadi-coğrafi rayonunda şoranlaşmış torpaq sahələrinin getdikcə

genişlənməsi və bunun nəticəsində həmin yerlərin təsərrüfat planından çıxarılması aiddir. Bütün bunları nəzərə alaraq hazırki potensialla dayanıqlı aqrar iqtisadi inkişafdən danışmaq tezdir.

Fikrimcə, struktur təkmilləşdirilməsi istiqamətində arzuolunan məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı tədbirlərin yerinə yetirilməsi vacibdir:

- Kənd təsərrüfatı sahəsində struktur dəyişiklikləri üzrə proseslərin sürətləndirilməsi və aqrar iqtisadiyyatın stimullaşdırılması

- Xüsusi sahibkarlığın rolu aqrar iqtisadiyyatda əsas götürülməli və bu sahədə olan bütün sahibkarlıq subyektlərinin əlaqələndirilməsi

- Aqrar sahədə çalışanların gəlirlərinin yüksəldilməsi və onların gəlirlərini digər sahələrdəki işçilərlə eyni səviyyəyə çatdırmaq üçün kənd təsərrüfatında əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi

- Kənd təsərrüfatı sahəsində emal və istehsal sahəsində çalışanların bu sahə üzrə bilgilərinin artırılması üçün məsləhət və maarifləndirici xidmətlərin təşkili. Bu eyni zamanda aqrar sahədə istehsalın səmərəliliyinin artırılmasında əhəmiyyətli rola malikdir.

- Aqrar məhsullarının istehsalçılara satış və marketinq kimi mürəkkəb proseslərin konsepsiyalarını aşılamaq və onların bilgilərinin artırılması

- Ərzaq təhlükəsizliyi ilə birlikdə iqtisadi təhlükəsizliyi təmin etmək üçün dövlət tərəfindən yerli istehsalçılara maliyyə yardımlarının və dəstəyin göstərilməsi

- Müəssisələrin rəqabətqabiliyyətini artırmaq , eləcə də, bazar mexanizmlərinin və münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi

- Aqrar sahədə mövcud olan fərdi və hüquqi sahibkarlıq subyektlərin müasir tələblərə cavab verən texnika və texnologiyalarla təminatı

- Şoranlaşma və eləcə də digər səbəblərdən torpaqların yararsız hala düşməsinin qarşısını almaq üçün tədbirlər planının hazırlanması, torpaq fondunun qorunub saxlanması

3.2. Azərbaycan Respublikasında aqrar sektorun davamlı inkişafının təmin edilməsi istiqamətində reallaşdırılan dəstəklərin təkmilləşdirilməsi məsələləri

Qeyri-neft sektorunda əsas rola malik sahələrdən biri olan aqrar sahənin inkişafı üçün həyata keçirilən dövlət tədbirləri olduqca vacibdir. Dövlət aqrar sektora müxtəlif vergi güzəştləri, subsidiyalar, güzəştli kreditlər verməklə kömək edərək bu sahənin inkişafında müstəsna rol oynayır. Azərbaycanda kənd təsərrüfatına qoyulan investisiyalar son illər artmışdır. Aqrar sahədə tətbiq olunan dövlət dəstəklərinin nəticəsində istehsalçıları stimullaşdırmağa, istehsalçıların xərclərini azaltmağa və yerli məhsulların istehsalı ilə istehlakçılara daha əlverişli qiymətə məhsulların satılmasına kömək edir. Hal-hazırda kənd təsərrüfatında dəstək mexanizmi ilə bağlı olaraq islahatlar həyata keçirilir və nəticədə emal sənayesi ilə aqrar sahə arasındakı əlaqələrin gücləndirilməsinə şərait yaradılır.

Mövcud vəziyyətdə kənd təsərrüfatında ümumi olaraq aşağıdakı dövlət dəstəkləri daxildir (İbrahimov İ., 2005):

- Kənd təsərrüfatı vergilərdən azaddır (torpaq vergisi istisna).
  - Aqrar sahədə istifadə edilən bəzi istehsal avadanlıqlarına vergi güzəşti tətbiq olunur.
  - Aqrolizinq tərəfindən satılan texnika və istehsal vasitələrinin dəyərinin 40% dövlət tərəfindən ödənilir.
  - Aqrar sahədə edilən hər hansı əmlakın və digər sığorta proseslərinin sığortalanması 50% dövlət tərəfindən ödənilir.
- Bitkiçilik sahəsi üzrə isə dövlət dəstəkləri aşağıdakılardan ibarətdir.
- Kənd təsərrüfatında əkin zamanı istifadə olunan yanacaq və motor yağına görə istifadə olunan hər hektara 50 manat dəyərində dövlət tərəfindən subsidiya verilir.
  - Pambığın 1kq üçün 0,1, yaş tütünün 10 kq üçün 0,05 və tütünün 1 kilosu üçün 0,1 manat subsidiya verilir.
  - Kənd təsərrüfatında suvarma məqdəsi ilə sərf olunan suya görə istehsalçılara suyun dəyəri 1000 metr kuba görə 0,05 manat müəyyənləşdirilmişdir.

- Aqrolizing tərəfindən satılan suvarma vasitələrinin 40% dövlət büdcəsindən ödənilir.

- Ting, toxum satışına görə subsidiya verilir.

- Kənd təsərrüfatında bitkilərə zərər verən zərərvericilərə qarşı mübarizədə tətbiq olunan tədbirlər dövlət hesabına aparılır.

Heyvandarlıq sahəsi üzrə dəstəklərə isə aşağıdakılar aiddir:

- Aqrolizing tərəfindən idxal olunmuş cins mallarının 50% dəyəri dövlət hesabına ödənilir və lizing vasitəsi ilə satılır

- Süni mayalanma nəticəsində əldə olunmuş hər buzova 100 manat subsidiya tətbiq olunur.

- Bütün növ heyvanların xəstəliklərə və digər tədbirlərə qarşı müalicə tədbirləri dövlət tərəfindən həyata keçirilir.

Kənd təsərrüfatında əkin sahələrində yanacaq və motor yağına verilən dəstəklərə əsasən istehsalçılara dövlət büdcəsindən dəstək verilməsində əsas meyar kənd təsərrüfatında istehsal olunan genetik modifikasiya olunmamış 1 hektar çoxillik əkmələr və bitkilərin əkin sahəsi əsas götürülür. Tütün, şəkər çuğunduru, pambıq istisna olmaqla istehsalçıların hər hektar bitkilərin becərilməsinə sərf etdikləri motor yağı və yanacağa görə 50 manat dövlət büdcəsindən subsidiya ödənilir. Əlavə olaraq buğda və çəltik əkinlərinə görə isə 40 manat verilir. Sərf edilən yanacaq və motor yağlarına görə edilən subsidiyalar əsas əkinlərlə yanaşı təkrar əkinlərdə tətbiq olunur.

Əkin sahələrinə verilən ən az subsidiya məbləği isə Gəncə şəhər komissiyası olmuşdur ki, bunun da əsas səbəbi bölgədə sənaye sahəsinin kənd təsərrüfatına nisbətən daha çox inkişafı ilə bağlıdır. Əhalinin böyük hissəsi daha çox bu sahədə fəaliyyət göstərir. Ümumilikdə, 2018-ci ildə əkilən sahələrə görə yanacaq və motor yağlarına ödənen subsidiyaların məbləği 812.367.662 Manat dəyərində olmuşdur. Bu göstəriciyə ötən ilki göstəricidən 144.819.391 manat az olmuşdur (<https://www.stat.gov.az/source/agriculture/>). Cari ildə ən çox subsidiyanın verildiyi rayon Cəlilabad rayon komissiyası olmuşdur. Bunun səbəbi burada daha çox əkinçilik ilə məşğul olan əhalinin sayı çoxdur. Bundan başqa rayonda kənd

təsərrüfatının müxtəlif sahələri olan kartof, soğan, sarımsaq, çuğundur və s. əkinçiliyi ilə daha çox məşğul olurlar.

Cədvəl 11. Əkin sahələrinin əkilməsində istifadə edilən yanacaq motor yağlarına görə subsidiyaların verilməsi (2018-ci il)

Rayonlar	Cəmi becərilən əkin sahəsi(ha)	Veriləcək yardımın məbləği	Rayonlar	Cəmi becərilən əkin sahəsi(ha)	Veriləcək yardımın məbləği	Rayonlar	Cəmi becərilən əkin sahəsi(ha)	Veriləcək yardımın məbləği
Abşeron	2269,58	120607	Hacıqabul	42884,33	3349380,5	Balakən	4378,73	249284,5
Ağcabədi	50540,53	3481538	Kürdəmir	45977,5	2790976,6	Göyçay	17992,9	1177714
Ağdam	21678,6	1555538	Qazax	16144,18	1136019	Daşkəsən	482,65	32427,3
Ağdaş	17812,93	1039225	Qəbələ	18993,61	1470029,7	Gədəbəy	2360,22	157908,2
Ağsu	34643,56	2402558	Saatlı	34953,24	2445494,8	Gəncə şəhəri	80,4	4020
Bərdə	37750,59	2336327	Salyan	28783,9	1742746,3	Füzuli	29.372,29	2.348.100,90
Beyləqan	36820,35	2353057	Samux	18068	1138735,2	Ucar	17125,38	1089466,6
Biləsuvar	36579,73	2455993	Siyəzən	5848,4	426122,4	Xızı	2329,15	174281,1
Cəbrayıl	2861,07	238567,9	Şəmkir	26836,53	1766221,3	Xaçmaz	35242,95	2392189,9
Cəlilabad	64078,92	4954275	Tərtər	18788,45	1202180,9	Zaqatala	14680,11	976073,1
Astara	1.086,90	68,486,60	Tovuz	20947,13	15420,86	Zərdab	27622,48	1825660,8
Goranboy	28264,87	1732067	Xocavənd	5935,5	526435	Şamaxı	40153,63	3208484,3
Göygöl	8280,95	612410,3	Yevlax	25706,5	1525296	Mingəçevir	86,76	6623,6
Sabirabad	37748,65	2483534	Quba	23631,37	1584884,9	Qobustan	30927,98	2388368,6
Neftçala	39245,01	2273167	Qax	14994,41	1125662,1	Oğuz	13.883,64	1.054.008,00
Naftalan	196,2	10657,2	Xocalı	2572,3	231507	Masallı	13676,13	965926,9
Ağstafa	15288,35	1075684	Yardımlı	2.905,23	240.031,50	Şabran	13582,08	975234
Lerik	3003,71	255231,9	Lənkəran	2765,07	187405,5	Şəki	59291,94	4426473
İsmayıllı	28219,06	2175401	İmişli	30435,2	1967018,8	Qusar	34309,12	2411124,4

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi məlumatları, 2018

Link: www.agro.gov.az

Dövlət dəstəyinə aid tədbirlərdən biri də toxumçuluq və tinglik təsərrüfatlarına subsidiyaların verilməsidir. Toxumçuluq və tinglik təsərrüfatlarına subsidiyaların verilməsi haqqında qərar 2007-ci ildən tətbiq olumaqdadır. Müəyyən olunmuş sifariş çərçivəsində toxumçuluq və tinglik təsərrüfatında 1-ci və

2-ci reproduksiyalı toxumlara və tinglərə subsidiya dövlət büdcəsi hesabına ödənilir. Azərbaycanda toxum və ting təsərrüfatı ilə məşğul olan müəsisələrin sayı 300-dən çoxdur. Toxuma olan tələbatın böyük hissəsi idxal hesabına ödənilir. Azərbaycanda əsas toxum idxalı taxıl toxumunun payına düşür. Taxıla olan tələbatın sadəcə 40-50%-qədəri yerli istehsal hesabına ödənə bilir.

Ölkədə yerli toxum istehsalının zəif inkişafına səbəb bu sahənin istehsalının düzgün qurulmaması, peşekar təcrübənin öyrənilməməsi, toxum satışında yaranan problemlər, sertifikatlaşdırma işinin aparılmaması ilə bağlıdır. Müəyyən olunmuş sifariş çərçivəsində toxumçuluq və tinglik təsərrüfatında 1-ci və 2-ci reproduksiyalı toxumlara və tinglərə subsidiya dövlət büdcəsi hesabına ödənilir. Azərbaycanda toxum və ting təsərrüfatı ilə məşğul olan müəsisələrin sayı 300-dən çoxdur. Toxuma olan tələbatın böyük hissəsi idxal hesabına ödənilir. Azərbaycanda əsas toxum idxalı taxıl toxumunun payına düşür. Taxıla olan tələbatın sadəcə 40-50%-qədəri yerli istehsal hesabına ödənə bilir. Ölkədə yerli toxum istehsalının zəif inkişafına səbəb bu sahənin istehsalının düzgün qurulmaması, peşekar təcrübənin öyrənilməməsi, toxum satışında yaranan problemlər, sertifikatlaşdırma işinin aparılmaması ilə bağlıdır.

Aqrolizinq açıq səhmdar cəmiyyəti tərəfindən satılan mineral gübrələrə görə güzəşt tətbiq olunur. Kənd təsərrüfatının istehsalı üçün satılan mineral gübrələrə 70% güzəşt tətbiq olunur və satıcı tərəfindən hər hektara edilən güzəştin maksimum həddi 80 manatdır. Son on illikdə idxal olunan gübrənin həcmi iki dəfə artmışdır. Güzəştlə fermerlərə satılan gübrələrin həcmi 2008-ci ildən bu yana 68 min tondan 125 min tona qədər çatmışdır. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçıları güzəştli şərtlərlə satılan gübrədən istifadəsi 40 min nəfərdən 90 min nəfərə qədər artmışdır. İdxal olunmasına baxmayaraq əkin sahələrinin gübrəyə olan tələbatı tam ödənilmir. Azərbaycan FAO-nun statistikasında aqrar sahədə ən az gübrə istifadə edən ölkələr sırasındadır.

2018-ci ildə Azərbaycanda verilməsi nəzərdə tutulan maliyyə vəsaitinin həcmi 714 mln manatdır. Bu göstərici əvvəlki ilə nisbətən 30 mln manat çox olmuşdur. Kənd təsərrüfatı nazirliyindən verilən məlumata əsasən 2018-ci ilin

sonundan başlayaraq arıçılıqla məşğul olan istehsalçılara subsidiya dəstəyi planlaşdırılmışdır. Subsidiyanın verilməsi qaydası ilə bağlı olaraq hər arı ailəsinə görə 10 manat dövlət büdcəsindən istehsalçılara dəstək göstəriləcəkdir. Subsidiyaların verilməsi cari ildən başlayaraq 5 illik müddətinə verilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Cari ilin sonlarında 6 rayon üzrə 4532 arı ailəsinə görə dövlət büdcəsindən 45320 manat subsidiya verilməsi haqqında qərar qəbul olunmuşdur. Əgər effektiv təsir göstərərsə subsidiyaların məbləği sonrakı illərdə artırıla bilər. Subsidiyaların verilməsində məqsəd arıçılığın inkişafına və ixrac potensialının artırılmasına yönəlmişdir. 2018-ci ildə ümumilikdə çəltik, buğda əkini və çoxillik əkmələrə görə istifadə olunan yanacaq və motor yağlarına görə istehsalçılara ödənen məbləğ 83,9 mln manat olmuşdur. Azərbaycanda son on illikdə istehsalçılara ödənen subsidiyanın həcmi 1,2 mlrd manat olmuşdur (<http://www.agro.gov.az/toxum-v-ting-istehsalna-v-satna-gr-veriln-subsidiy>).

Cədvəl 12. İnzibati rayonlar üzrə çuğundur istehsalına verilən subsidiyalar (2018 ci il)

Rayonlar	Miqdarı (ton)	Subsidiyanın məbləği (manatla)	Rayonlar	Miqdarı (ton)	Subsidiyanın məbləği (manatla)
Ağcabədi	765,13	3060,52	Kürdəmir	336,75	1347
Ağdam	383,45	1533,8	Qazax	85,25	341
Ağstafa	145,3	580,52	Qəbələ	205,15	820,6
Ağsu	967	3868	Saatlı	379,06	1516,24
Bərdə	1862,7	7450,8	Salyan	44,28	177,12
Beyləqan	3503,17	14012,68	Samux	45876,14	183504,6
Biləsuvar	17550,25	70201	Siyəzən	377,96	1511,84
Cəbrayıl	89,4	357,60	Şəmkir	390,01	1560,04
Cəlilabad	51,64	206,64	Tərtər	11035,69	44142,76
Füzuli	19,114,6	76,458,40	Tovuz	38,24	152,96
Goranboy	6162,38	24649,52	Xocavənd	263,86	1055,44
Göygöl	17492,25	69969	Yevlax	324,68	1298,72
Hacıqabul	22717,04	90868,16	İmişli	5917,15	23668,6

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi məlumatları, 2018

Link: www.agro.gov.az

Azərbaycanda 2017-ci ildən qəbul edilmiş qərara əsasən şəkər çuğundurunu istehsal edən fiziki və hüquqi şəxslərə subsidiyaların verilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Subsidiyanın verilməsi qaydası ilə bağlı olaraq istehsalçılar tədarükçülərə verdikləri şəkər çuğundurunun hər tonuna görə 4 manat subsidiya

verilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Dövlət büdcəsindən müəyyən olunmuş subsidiyalar fiziki şəxslərin cari hesabına, hüquqi şəxslərin hesablaşma hesabına göndərilir. Yanacaq və motor yağına görə istehsalçılara ödənen subsidiyalar şəkər çuğunduru istehsalçılarına şamil olunmur.

2017-ci ildə 25 rayon üzrə şəkər çuğunduru istehsalçılarına təhvil verdikləri şəkər çuğundurunun hər tonuna görə 1936 istehsalçıya 1106 min manat məbləğində subsidiya verilməsi qərarlaşdırılmışdır. Ötən il emala verilən şəkər çuğundurunun həcmi 396,1 min manat təşkil edir. Ümumilikdə 2018-ci ildə şəkər çuğunduru istehsalı ilə məşğul olan rayonlardakı bütün istehsalçılar 1 mln 584 min manat subsidiyanın verilməsi qərarlaşdırılmışdır (<http://www.agro.gov.az/>).

Şəkər çuğundurunun istehsal edib təhvil verilməsinə və ən çox subsidiya ödənilməsinə görə Samux rayonu birinci yerdədir. Bunun əsas səbəbi həmin regionda istehsal üçün əlverişli şərait və məhsuldarlığını yüksək olması ilə bağlıdır.

Cədvəl 13. İnzibati rayonlar üzrə barama istehsalına verilən subsidiyalar (2018-ci il)

Rayonlar	Təhvil verilmiş Barama miqdarı	Veriləcək subsidiya məbləği	Rayonlar	Təhvil verilmiş Barama miqdarı	Veriləcək subsidiya məbləği	Rayonlar	Təhvil verilmiş Barama miqdarı	Veriləcək subsidiya məbləği
Ağcabədi	36460,9	182304,5	Hacıqabul	1801,5	9007,5	Şəki	47140,5	235702,5
Ağdam	16722,9	83614,22	İmişli	9903,6	49518	Şəmkir	12257,7	61288,5
Ağdaş	11281,96	56409,8	İsmayilli	3739,4	18697	Tərtər	9972,3	49861,5
Ağstafa	3541,95	17709,75	Kürdəmir	19809,8	99049	Tovuz	9343,8	46719
Ağsu	10695,2	53476	Laçın	1052,1	5260,5	Ucar	12175,4	60877
Astara	652,2	3261	Lənkəran	3704,9	18524,5	Xocalı	617,2	3086
Balakən	28730,3	143651,5	Masallı	3290,1	16450,5	Sabirabad	14155,5	70777,5
Bərdə	23944,1	119720,5	Oğuz	4888,3	24441,5	Xocavənd	1039,6	5198
Cəbrayıl	1366,5	6332,5	Qax	23927,3	119636,5	Yevlax	10552,3	52761,5
Cəlilabad	1155,5	5777,5	Qazax	6028,4	30142	Zaqatala	46946,9	234734,5
Füzuli	36,892,20	184,461,00	Qəbələ	8415,3	42076,5	Zərdab	52179,5	260897,5
Goranboy	9628,95	48144,75	Saatlı	2212	11060	Göyçay	11872,71	59363,55

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi məlumatları, 2018

Link: www.agro.gov.az

Ölkədə ipəkçiliyin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı olaraq 2017-ci ildən barama istehsalının hər kiloqramına görə subsidiyaların verilməsi qaydası müəyyən olunmuşdur.İstehsalçılar tərəfindən barama və ipək istehsalı müəsisələrinə təhvil verdikləri hər kiloqram yaş baramaya görə dövlət büdcəsindən 5 manat dəyərində subsidiya müəyyən edilmişdir.

Barama istehsalına Füzuli rayonu əvvəlki illərdən fərqli olaraq cari ildə 40 tondan artıq barama istehsal olunmuşdur. Rayonda 2016-cı ildə 4 ton 2017-ci ildə 24,4 ton barama istehsal edilmişdir. Barama və ipək istehsalı müəsisələrinə təhvil verilən yaş baramanın 85559,11 kiloqramına görə 898 barama istehsalçısına 427795,55 manat dəyərində subsidiya verilmişdir. Subsidiyaların verilməsi 36 rayon üzrə həyata keçirilmişdir. 2018-ci ildə istehsal olunan baramanın həcmi 514 ton olmuş və buna görə dövlət tərəfindən ödənəcək olan subsidiyanın məbləği 2490502,35 manat məbləğində müəyyənləşdirilmişdir. Ötən ilki göstəriciyi nəzərə aldıqda barama istehsalında 2,1 dəfə çox artım müşahidə olunmuşdur. 2017-ci ilin statistik məlumatlarına əsasən bütün kənd təsərrüfatı kateqoriyalarında barama istehsalı 245,2 min ton olmuşdur. Pambıq və tütün istehsalının inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə 2016-cı ildən başlayaraq kənd təsərrüfatı istehsalçılarına subsidiyaların verilməsinə başlanmışdır. Verilmiş olan subsidiyaların məbləği ilə bağlı olaraq tütün istehsalçılarına 201 min manat, pambıq istehsalçılarına 20 mln 719,3 manat dövlət dəstəyi göstərməsi müəyyənləşdirilmişdir. Pambığa göstərilən dövlət dəstəklərindən sonra 2017-ci ildə əkilən 136,4 min hektar pambıq sahəsindən 207,5 min ton pambıq istehsal olunmuşdur. Bu müvafiq olaraq 2015-ci ildən 172.3 min ton, 2016-cı idən 118,1 min ton çoxdur. Tütün sahəsində isə 3,2 min hektar əkin sahəsindən əldə olunan məhsul istehsalı 5,3 min ton olmuşdur. 2016-cı il ilə müqayisədə bu göstərici 2,1 min ton artım müşahidə olunmuşdur. Dəstəklərin göstərilməsinə baxmayaraq istehsalda çoxda böyük artım müşahidə olunmur. Misal üçün 2005-ci ildə 2,8 min hektar əkin sahəsindən 7,2 min ton tütün istehsal olunmuşdur. Burada təsərrüfatın strukturunun düzgün qurulması və istehsalın prosesində istehsalçıların maarifləndirilməsi və digər lazımi tədbirlərin görülməsi vacib şərtidir.

Cədvəl 14.İnzibati rayonlar üzrə doğulmuş buzovların sayına görə verilən subsidiyalar (2018-ci il)

Rayonlar	Doğulmuş buzovların sayı	Veriləcək yardımın məbləği	Rayonlar	Doğulmuş buzovların sayı	Veriləcək yardımın məbləği	Rayonlar	Doğulmuş buzovların sayı	Veriləcək yardımın məbləği
Abşeron	60	6000	Hacıqabul	83	8300	Salyan	213	21300
Ağcabədi	140	14000	İmişli	84	8400	Samux	34	3400
Ağdam	133	13300	İsmayıllı	78	7800	Siyəzən	17	1700
Ağdaş	70	7000	Kürdəmir	38	3800	Şəmkir	32	3200
Ağstafa	29	2900	Laçın	2	200	Tərtər	80	8000
Ağsu	34	3400	Lənkəran	62	6200	Tovuz	31	3100
Astara	60	6000	Masallı	144	14400	Xocavənd	1	100
Balakən	84	8400	Oğuz	64	6400	Yevlax	36	3600
Bərdə	186	18600	Qax	141	14100	Yardımlı	14	1400
Cəbrayıl	69	6900	Qazax	15	1500	Zaqatala	209	20900
Cəlilabad	118	11800	Qəbələ	160	16000	Zərdab	111	11100
Füzuli	106	10600	Saatlı	242	24200	Sumqayıt	28	2800
Goranboy	40	4000	Biləsuvar	51	5100	Şabran	19	1900
Gəncə			Kəlbəcər	2	200	Quba	83	8300
Göygöl	12	1200	Daşkəsən	12	1200	Qobustan	18	1800
Göyçay	128	12800	Beyləqan	215	21500	Mingəçevir	9	900
Sabirabad	387	38700	Füzuli	106	10600	Lerik	31	3100
Qusar	116	11600						

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi məlumatları, 2018

Link:www.agro.gov.az

Azərbaycanda 2016-cı ildən başlayaraq süni mayalanma yolu ilə alınmış hər baş buzova görə subsidiyaların verilməsi qaydası tətbiq olunmaqdadır. 2016-cı ildə 7449 heyvan sahibinə süni mayalanma yolu ilə alınmış hər baş buzova görə 852900 manat məbləğində subsidiya verilmişdir. Hər Baş buzova görə 100 manat subsidiya verilir. Sonrakı ilin yanvar ayından başlayaraq 3729 heyvan sahibinə verilən subsidiyaların məbləği 440700 manat olmuşdur. 2018-ci ilin avqust ayında dövlət büdcəsinə heyvan sahiblərinə ödənilən subsidiyanın məbləği 423700 manat məbləğində müəyyən olmuşdur. Həmin ayda ən çox subsidiya verilən rayon süni mayalanma nəticəsində doğulmuş 387 buzova görə 38700 manatla Sabirabad rayonu olmuşdur ki, burada daha çox bu sahəyə marağın yüksək olduğu görülür. Bu sahədə subsidiyaların verilməsində əsas məqsəd ətlik-südlük istiqamətində heyvandarlığın inkişafına, yerli ərzaq məhsullarının tələbatının

ödönilməsinə və idxaldan asılılıq səviyyəsinin minimuma endirilməsinə əsaslanmışdır.

Azərbaycanda subsidiyaların təkmilləşdirilməsi işləri son iki-üç il müddətində başlanmışdır. Xüsusilədə 2015-ci ildən sonra hazırlanan konsepsiyalar və həyata keçiriləcək dövlət proqramları nəticəsində subsidiyaların nə qədər effektiv olduğu ortaya çıxacaqdır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Aqrar sektorun iqtisadiyyatda rolunun istehsal və ixrac potensiallarının təhlil və qiymətləndirilməsinə baxsaq, ciddi boşluqların və çatışmazlıqların olduğunu görə bilərik. Kənd təsərrüfatı sahəsi üzrə istehsal prosesində ciddi struktur dəyişikliklərinə ehtiyac vardır, belə ki, daha məhsuldar toxum növlərinin olmaması və ya torpaqların münbitlik səviyyəsinin buna imkan verməməsi, suvarma sistemin bütün regionlar üzrə yaxşılaşdırılması tədbirlərinin gecikməsi və diqqət mərkəzindən kənar qalması və s. problemlər öz həllini gözləyir. İxrac potensialının artırılması üçün təməl proses olan istehsal, vergi və gömrük üzrə tənzimləmələrə, sahibkarların çıxışını asanlaşdırmaq məqsədilə müxtəlif normativ-hüquqi aktların qəbul edilməsi olduqca vacibdir. Son zamanlar istehsalçılar öz məhsullarını qonşu bazarlara çıxararkən qanunvericiliyin yaratdığı maneələrlə üzləşirlər, bu da tələblərə əməl olunmadığından, ya da qanunvericiliyin təkmilləşdirilməməsi səbəbindən baş verir. Bu məqsədlə regionlarımızda aqrar sahədə çalışan fermer və işçi qruplarını maarifləndirmək üçün təlimlərinin keçirilməsi daha effektiv görünür.

Aqrar sektorda məsuldarlığın yüksək olmasına əngəl yaradan bəzi faktorlar vardır ki, insan amilindən asılı olanlar həll edilməlidir. Məhsul əkərkən əkin sahəsinin çoxluğu ilə yanaşı, məsuldarlığın yüksəldilməsi amilini daha çox diqqətə almalıyıq. Bu məqsədlə əkin sahələrinin bir neçə dəfə şumlanması, əkindən əvvəlki mərhələdə torpaqların zərərverici həşəratlardan təmizlənməsi, suvarmanın vaxtında olunması, dərman preparatları ilə sahələrin tez-tez dezinfeksiya olunması, bitkilərin köklərinin havalandırılması, üzvi maddələrin, eləcə də şumaltı və şumüstü gübrələrin verilməsi təmin edilməlidir. Aqrar sektorun iqtisadi inkişafda hərəkətverici sahələrdən birinə çevrilməsi üçün istiqamətlər də fərqlidir və eyni zamanda bu istiqamətlərdə maddi və başqa faktorlar maneələr törətməkdədirlər.

Kənd təsərrüfatının inkişafı üçün dəstəkverici amillərin artırılması bu sahənin daha da genişləndirilməsi üçün stimullaşdırıcı tədbirlər rolunu oynayır.

Tədqiqat işinin adından da məlum olduğu kimi araşdırmanın əsas istiqaməti kənd təsərrüfatında məşğulluq səviyyəsi və iqtisadi artım arasında necə bir əlaqənin olması üzrədir. Tədqiqat nəticələrinə əsaslanaraq onu deyə bilərik ki, ölkəmizdə bu sahə üzrə məşğulluq səviyyəsi ilə iqtisadi artım arasındakı əlaqə zəifdir, çünki say etibarlı ilə burada çalışanların çox olduğuna baxmayaraq iqtisadi artıma və inkişafa verilən tövə hazırki dövr üçün olduqca zəifdir, statistik məlumatlarda da bu özünü doğrulayır. Bunun səbəbləri haqqında isə yuxarıda daha geniş məlumat verilmişdir. Bu əlaqənin gücləndirilməsi və bu sahədə ciddi dönüş yaratmaq üçün aşağıdakı təklifləri dəyərləndirmək mümkündür:

-bu sahə üzrə əsas məqsəd məşğulluğun deyil, onun səviyyəsinin artırılması olmalıdır

-dövlət pambıq və digər bitki növlərinin istehsalında verdiyi dəstəyi və alıcı qismində çıxış etmə siyasətini digərlərinin üzərlərində tətbiq etməli

-qanunvericiliyin normalar qorunmaqla sahibkarlara daha çox dəstək verilməsi üçün təkmilləşdirilməli

-özəl sahibkarlıq subyektlərinin kənd təsərrüfatı üzrə inkişafın ən zəif olduğu sahələrdə dəstəklənməli

-ölkə daxilində istesal olunan aqrar məhsulların tələbatdan artıq hissəsinin xaricə çıxarılmasında yardım göstərilməsi və ya birbaşa kömək edilməli

-ixrac rüsumlarının aqrar məhsullar üzrə azaldılmalı

-regionlarda strateji əhəmiyyətləri olan taxıl biçimi və pambıq yığımının gecikməməsi üçün cəlb olunan texnikaların sayının artırılmalı, itkilərin qarşısının alınmalı

-kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinin tənzimlənməsi zamanı əhalinin maddi vəziyyəti nəzərə alınmalı

-idxalın azaldılması üçün bəzi kənd təsərrüfatı məhsulları və ən azından bəziləri üzrə təminat 100%-ə çatdırılmalıdır.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatının davamlı inkişafının təmin edilməsi və ərzaq probleminin aradan qaldırılması səbəbi ilə bu sahənin inkişafı üçün tədbirlər

görülmüşdür. Bu tədbirlərdən ən vacib əhəmiyyət kəsb edəni isə kənd təsərrüfatına verilən dəstəklərdir ki, artıq uzunmüddətdir tətbiq olunmağa başlanmışdır.

Bu tədqiqat Azərbaycanca kənd təsərrüfatına verilən dəstəklərin effektivliyini yoxlamaq məqsədi ilə aparılmışdır. Tədqiqatda 2007-2017-ci illərin verilənlərindən istifadə olunmuşdur. Tədqiqat ən kiçik kvadratlar üsulu ilə analiz aparılaraq həyata keçirilmişdir.

Dəyişənləri stasionarlığının yoxlanılması səbəbi ilə Dickey Fuller testi tətbiq olunmuşdur. Birinci tərtib fərqlə stasionarlığın olduğu ortaya çıxmışdır.

Stasionarlıq analizdən sonra ən kiçik kvadratlar modeli qurulmuş və dəyişənlər arasında statistik asılılıq yoxlanılmışdır. Nəticədə əkin sahələrinə görə verilən subsidiyalar və əkinçilik məhsullarının ümumi dəyəri arasında statistik olaraq əhəmiyyətli olmadığı müəyyən olunmuşdur.

Jarque-Bera testi nəticələrinə əsasən normal paylanmanın mövcudluğu aşkar olunmuşdur.

Daha sonra aslı dəyişənin sərbəst dəyişənin gecikməsindən asılılığını müəyyən etmək üçün avtokorrelyasiya baxılmışdır. LM correlation testi vasitəsi ilə ikinci gecikmədə avtokorrelyasiya probleminin olmadığı müəyyən olunmuşdur.

Bundan sonra Breusch-Pagan-Godfrey və ya White testləri tərəfindən hetroskedastiklik problemi araşdırılmışdır. Nəticədə hər iki testdə hetroskedastiklik probleminin olmadığı ortaya çıxmışdır.

Stabilliyin yoxlanmasına üçün aparılan CUSUM, CUSUM kvadratı və Recursive testi nəticələrinə əsasən modelin stabilliyinin mövcud olduğu ortaya çıxmışdır.

İkinci modeldə isə panel verilənlərdən vasitəsi ilə ən kiçik kvadratlar üsulu ilə rayonlar üzrə əkin sahələrinə verilən subsidiyalar və rayonlar üzrə əkinçilik məhsullarının məcmu dəyərinə aid verilənlərdən istifadə olunaraq ekonometrik model qurulmuşdur. Nəticədə regionlar üzrə kənd təsərrüfatı müəsisələrinə verilən subsidiyaların həcmi 1% artarsa ortalama olaraq əkinçilik məhsullarının məcmu dəyəri 0.25% artdığı məlum olmuşdur.

Bu tədqiqatın nəticəsinə əsasən söyləmək olar ki, dəstəklərin verilməsi kənd təsərrüfatının inkişafında əhəmiyyətli təsiri olmadığını göstərir. Kənd təsərrüfatına dəstəklərin verilməsinə baxmayaraq iqtisadi olaraq bu sahədə əlavə dəyər yarada bilmir. Bundan başqa verilən subsidiyaların effektivliyinin, nəticələrinin müsbət və mənfi tərəflərinin araşdırılmasına dövlət nəzarət göstərməlidir. Dəstəklər sadəcə bir təsərrüfat sahəsi üçün deyil daha çox kənd təsərrüfatı sahələri üzərində yoxlanılması və nəticələrin təhlil edilib ona görə qərar verilməsi məqsədə uyğundur. Verilən dəstəklərin miqdarında şübhəsiz ki, istehsalçılar üzərində böyük təsir yaratmaqdadır. Təsərrüfatın kompleks inkişafının təmin edilməsi üçün dəstəklərin təkmilləşdirilməsi və onların qanunvericiliyin tələblərinə əsasən işlənilib hazırlanması lazımı şərtlərdən biridir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. “Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış” İnkişaf Konsepsiyası haqqında Azərbaycan Respublikası prezidentinin Fərmanı, Bakı, 2012
2. “Azərbaycan Respublikası Regionlarının 2004-2008-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, Bakı, 2004
3. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi (2016) // https://mida.gov.az/documents/strateji_yol_xeritesi_kend_teserrufati_mehsullarini_n_istehsalina_ve_emalina_dair.pdf
4. Aqrar iqtisadiyyat: Ali məktəblər üçün dərslik / Eldar Quliyevin redaktəsi ilə. Bakı: Kooperasiya nəşriyyatı, 2015, 268 s.
5. Abasov İ.D. (2013). Azərbaycanın və dünya ölkələrinin kənd təsərrüfatı, Bakı, 630 s.
6. Aqrar sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi / Qarayevin İ.Ş. redaktəsi ilə. Bakı: İqtisad universiteti nəşriyyatı, 2011 348 s.
7. Ataşov B. (2017). Aqrar Sahədə Struktural Problemləri, Bakı, 180 s.
8. İbrahimov İ. (2016). Aqrar Sahənin İqtisadiyyatı, Bakı, 266 s.
9. İbrahimov İ. (2005). Kənd təsərrüfatının inkişafı və sahibkarlığın formalaşması problemləri, Bakı, 121 s.
10. Qarayev İ.Ş. (2002). Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı. Bakı, 275 s.
11. Qurbanzadə A. (2017). Ərzaq kompleksinin modernizasiyası və dayanıqlı inkişaf problemləri, “Kooperasiya” Nəşriyyatı Bakı, 154 s.
12. Məhərrəmov V. (2017). Aqrar sektorda subsidiyalar siyasəti effektivliyinin artırılması yolları, Bakı, ss. 53-75
13. Şirinzadə.F.Q., Mahmudov.E.H. “Aqrar Sahənin Problemləri Və İnkişaf Perspektivləri”, Adau-Nun Elmi Əsərləri. Gəncə, 2018 №1, ss. 150-167

14. Yaqubov S. M. Azərbaycanda investisiya siyasətinin uğurları və inkişaf perspektivləri // Respublika.B.-2008.- 18 iyul.- S.2.
15. Yaqubov S.M.(2011) Sosial-iqtisadi statistika Bakı: İqtisad Universiteti, 393 s.
16. Yaqubov S. M. (2008) Sosial-iqtisadi statistika Bakı: İqtisad Un-ti,425s.
17. Yaqubov. S. M. (2014) Statistika: bakalavrlar və statistikadan magistraturaya hazırlaşanlar üçün tədris-metodiki vəsait Bakı: Gənclik, 212 s.
18. Yaqubov. S. M. Azərbaycanca sosial inkişaf statistikanın dili ilə //Respublika .-2014.- 29 noyabr.- S.4.
19. Yaqubov. S. M. (2009). Heyvandarlığın inkişafının iqtisadi problemləri Bakı: Azər nəşr,180 s.

Türk dilində

1. Acar, M , Bulut, E . (2009). Türkiye’de ve Dünyada Tarımsal Destekleme Politikalarında Son Gelişmeler // Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 9 (17), ss. 1-19.
2. Aktaş E., Altıok, M., & Songur, M. (2015). Farklı Ülkelerdeki Tarımsal Destekleme Politikalarının Tarımsal Üretim Üzerine Etkisinin Karşılaştırmalı Analizi // Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, ss.55–74.
3. Aras O.N. (2005).Azerbaycan Ekonomisi ve Yatırım İmkanları, Bakü, Azerbaycan Türk Sanayici ve İşadamları Beynelhalk Cemiyeti (Tüsiab) Yayınları,ss. 122-123
4. Civan, A., 2010. “Türkiye’de Tarımsal Destek Politikaları” // Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,Cilt:25, Sayı:1, Yıl:2010, İzmir, ss.127-146.
5. Doğan A. (2017).[Ekonomik Gelişme Sürecine Tarımın Katkısı: Türkiye Örneği](#), Selçuk üniversitesi // İ.İ.B.F. sosyal ve ekonomik araştırmalar dergisi, ss. 365-392

6. Terin M., Adem A. ve İrfan O.G. (2013), “Tarımsal Büyümeye Etki Eden Faktörlerin Belirlenmesi Üzerine bir Çalışma” //İğdır üniversitesi Fen bilimleri enstitüsü dergisi, ss.41-50
7. Ören, N., Binici, T., 2005. Doğrudan Gelir Desteği Uygulamasının GAP Alanı Tarımsal Yapı ve Gelirlerine Etkileri. 16–18 Eylül 2004 Türkiye VI. Tarım Ekonomisi Kongresi Bildirgesi, Tokat, ss.74-103
8. Yavuz, Gonca Gul, Bulent Miran, Betül Bahadır Gurer, Nazire Yurekli Yüksel ve Alkan Demir (2016), “Buğday, Dane Mısır ve Çeltik Üretiminde Fark Odemesi Desteklerinin Etkisi”, Tarımsal Ekonomi ve Politika Geliştirme Enstitüsü TEPGE Yayın No: 266, Ankara, ss.63-84
9. Yıldız (2017).Türkiyede merkezi yönetim bütçesinden yapılan tarımsal destekleme ödemelerinin tarımsal üretim üzerindeki etkisi 2006-2016, Sayıştay dergisi, ss.45-63

İngiliz dilinde

1. Dale, P. F. ve J. D. McLaughlin 1988. Land Information Management; An introduction with special reference to cadastral problems in Third World countries.Oxford, ISBN 0-19-858404-0.Clarendon Pres, 254 s.
2. Fellmann, T. (2014). Direct income payments in agricultural policies/58th International Atlantic Economic Conference, Chicago, Illions, USA, October 7- 10, ss.53-72
3. Frewley, J.P., Keeney (2011).The Impact Of Direct Payments OnFarm IncomeDistribution,<http://www.teagasc.ie/research/reports/ruraldevelopment/4656/eopr-4656.pdf> (12.08.2018).
4. Henningsen A., Kumbhakar S., Lien G. Econometric Analysis of the Effects of Subsidies on Farm Production in Case of Endogenous Input Quantities, Paper prepared for presentation at the EAAE, 2011 Congress, ss.25-46
5. Gale F. (2013), “Growth and Evolution in China’s Agricultural Support Policies”, Economic Research Report Number 153, August, United States.

Department of Agriculture (USDA). www.ers.usda.gov/publications/erreconomic-research-report/err153.aspx, (20.03.2018).

6. Gu Zh. (2014a), “Evolution of Post-war Agricultural Support Policies in China’s Taiwan”, *Asian Agricultural Research*, ss.58-61.

7. Gu Zh. (2014b), “Agricultural Support Policy and Farmers’ Income in China”, *Asian Agricultural Research*, ss.22-25.

8. Kirsten, J. F., Tregurtha, N., Gouse, M., & Tswai, J. (2000). *Producer Support Estimate (Pse) For South African Agriculture For 1996, 1997, 1998. Agrekon*, ss.708–717.

9. Kirwan, B.E. (2014). *The Incidence of U.S. Agricultural Subsidies on Farmland Rental Rates //Journal of Political Economy* 117, ss.138-164.

10. Kroupová, Z. (2010). *Technická efektivnost ekologického zemědělství České republiky. ER-CEREI*, ss.63–75.

11. Latruffe L., Minviel N. (2016). *Common Agricultural Policy support, technical efficiency and productivity change in French agriculture, Review of Agricultural, Food and Environmental Studies* 97, ss.15-28.

12. Pechrová, M. (2013). *Efficiency of biodynamic farms. In: 22nd International Scientific Conference on Agrarian Perspectives – Development Trends in Agribusiness. Prague: Czech University of Life Sciences Prague*, ss.55–69

13. Trnková, G., Malá, Z., Vasilenko, A. (2012). *Analysis of the effects of subsidies on the economic behavior of agricultural businesses focusing on animal production. Agris on line Papers in Economics and Informatics* 4, ss.115–126

14. Wolfe, K. ve Hammock, L. (2006), *Georgia Agritourism Overview: Results from A 2005 Business Survey*, Georgia: College of Agricultural and Environmental Sciences Sciences. University of Georgia.

İnternet resursları

1. https://az.trend.az/news_print.php?news_id=3019363 (15.01.2019)
2. <https://dejure.az/az/legislation/azrbaycan-respublikasinda-knd-tsrrufati-kooperasiyasinin-inkisafina-dair-2017-2022-ci> (05.02.2019)
3. <http://www.agro.gov.az> (07.02.2019)
4. https://www.stat.gov.az/source/budget_households/ (07.12.2018)
5. <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/> (20.12.2018)
6. <http://www.moderator.az/news/239984.html> (11.12.2018)
7. <http://arsiv.ntv.com.tr/news/15298.asp> (12.03.2019)
8. <http://marja.az/news/21292> (14.02.2019)
9. <http://akia.gov.az/az/projects/view/6> (25.02.2019)
10. <http://akia.gov.az/az/pages/view/194> (04.02.2019)
11. <https://azertag.az/bolme/agriculture> (16.03.2019)
12. <https://economy.gov.az/article/azerbaycan-respublikasinda-qeyri-neft-sektorunun-inkishafi-2018-ci-ilin-birinci-rubu-uzre/29186> (23.01.2019)
13. <https://static.president.az/pdf/38542.pdf> (22.12.2018)
14. www.azkurs.org/pars_docs/refs/26/25290/25290.pdf (20.03.2019)
15. <http://e-qanun.az/framework/12851> (27.03.2019)
16. <http://e-qanun.az/framework/34034> (12.02.2019)
17. <http://www.agro.gov.az/toxum-v-ting-istehsalna-v-satna-gr-veriln>
[subsidiy](#)(19.01.2019)
18. www.nobel.gen.tr 16.05.2019

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1. Azərbaycanda əhalinin miqdarı və kənd təsərrüfatında əkinə yararlı torpaq sahələri (2007-2017).....	38
Cədvəl 2. Bütün təsərrüfatqateqoriyalari üzrə kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahələri (2007-2017).....	39
Cədvəl 3. Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin əsas iqtisadi göstəriciləri (2008-2017).....	42
Cədvəl 4. Əsas heyvandarlıq məhsullarının istehsalı 2007-2017-ci illər üzrə.....	43
Cədvəl 5. Dəyişənlərin vahid kök testi nəticələri.....	50
Cədvəl 6. Ən kiçik kvadratlar üsulu ilə empirik qiymətləndirmə nəticələri.....	51
Cədvəl 7. LM test nəticələri.....	52
Cədvəl 8. Berusch-Pagan-Godfrey hetroskedastiklik test nəticələri.....	53
Cədvəl 9. White test ilə heterskedastiklik testinin nəticələri.....	53
Cədvəl 10. Ən kiçik kvadratlar üsulu ilə empirik qiymətləndirmə nəticələri (Last squaremethod).....	55
Cədvəl 11. Əkin sahələrinin əkilməsində istifadə edilən yanacaq motor yağlarına görə subsidiyaların verilməsi(2018-ci il).....	65
Cədvəl 12 İnzibati rayonlar üzrə çuğundur istehsalına verilən subsidiyalar(2018-ci il).....	68
Cədvəl 13. İnzibati rayonlar üzrə barama istehsalına subsidiyalar(2018-ci il).....	69
Cədvəl 14. İnzibati rayonlar üzrə doğulmuş buzovların sayına görə verilən subsidiyalar(2018-ci il).....	70

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1. Kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan əhalinin məşğulluq səviyyəsi(2005-2017,%-ilə).....	40
Qrafik 2. Azərbaycanda kənd təsərrüfatı ÜDM-nin inkişaf dinamikası (min AZN,2010-2015).....	41
Qrafik 3. Kənd təsərrüfatında maliyyə nəticələri (2007-2016) milyon AZN.....	44
Qrafik 4. Bitkiçilik məhsulları ilə təminatda idxaldan asılılıq səviyyəsi (2017,%-lə).....	45
Qrafik 5. Heyvandarlıq məhsulları ilə idxaldan asılılıq səviyyəsi.....	46
Qrafik 6. Zamana görə modeldəki dəyişənlər.....	48
Qrafik 7. Normal paylanma Jarque Bera testi(Normality test).....	52
Qrafik 8. CUSUM və CUSUM kvadratı test nəticələri.....	54
Qrafik 9. Dəyişənlərin əmsallarının sabilliyinin yoxlanılması üçün Recursive test nəticələri.....	55